

9
~~K5817~~

П 173754

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

1924

4-5

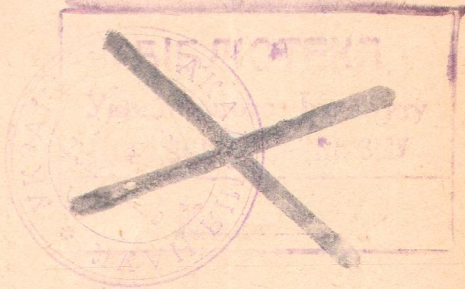
25814

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

112

№ 4—5

БІБЛІОТЕКА НАУКОВИХ
ІНСТИТУТІВ
ІНВ. № 173454

КВІТЕНЬ

1924

ТРАВЕНЬ

9

05 (47.714) «1924»=91.79

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
ченська
на бер.,
№ 14.

Д. У. Д. Харків, № 8477.
Зам. № 3233.

125641

З М І С Т

Стор.

А. Лісовий—Туди,—у Францію	1
В. Алешко—Та—серп	2
М. Чернявський—На березі морському	3
О. Лан—Червоний промінь	15
О. Лан—Комісарська мати	15
Г. Шкурупій—Романси баналі	16
А. Головка—Зелені серцем	17
Д. Полонянка—** Поезії	50
В. Гадзінський—Донбас	51
Ю. Топко—Син сьогоднішній	53
П. Усенко—Дівоча	58
В. Шопінський—«Shpis my home»	59
С. Бен—Клаптик неба	63
Н. Щербина—Напад на станцію	64
М. Сушицький—Підійшла так несміливо	65
Д. Тась—В туманах	66
Х. Алчевська—Ганні Хоперській	69
С. Я—ко—Безробітний інтелігент	70
Й. Бехер—Ленін. Перекл. Л. Пюнтек	82
Й. Бехер—Підготовка. Перекл. Д. Заул	83
 М. Равич-Черкаський—Ленін і національне питання	 84
Проф. М. Плевако—Шевченко й критика	108
Акад. Д. Багалій—О. О. Потебня	143
В. Краснов—«Пасквільний Комітет»	160
П. Височанський—М. П. Баллін—піонер української кооперації	 178
 І. Омельченко—Колективізація в сільському госпо- дарстві на Україні	 185
 Г. Тисяченко—Початок друкарства на Україні	 206
М. Кравчук—Простір, час, матерія	226
І. Ткачук—Невідкладне завдання	245
 О. Синявський—Мова творів Гр. Сковороди	 248
П. Христюк—Соціальні мотиви в творчості М. Хвильового	256
М. Доленго—Трагедія непотрібної трагичности	264
 Хроніка	 273
 Бібліографія	 291
 Книжки, надіслані до редакції	 312

ТУДИ,—У ФРАНЦІЮ

Там, на березі Рони
брязчать кайдани,
А в нас—на Побужжі—серце стогне.
Попеліє серце до решти:
— в північ, чи зрана?—
Чи довго ще там робітництву нести
глум і знущання?..
Радіо-хвилі доносять
всім:
— Досить!
всім:
— Робітництво, слухай!
— З іскор пожежу роздмухай!
Сміливі, встаньте:
Наше поле палає червоними росами,
Косим
достиглі трави!
Встаньте!
Хай криця видзвонює учту криваву
повстання!
...Рона... Сена... Париж!
Радіо!
дужче повітря ріж
— там
і—там:
— Все заберіть, що у вас було вкрадено!
— Грому палацам! Мир—хатам!
Помста катам!

ВАС. АЛЕШКО

ТА—СЕРП

Блакиті в жмені, та лягти в межі...
Дівчину зустрів за селом—
Скінчила жати.

— А що,—запитав весело,—
Чи добрі жита?

Прогорбився на хресті вечір...

— Добрі—сміється.

— Гей, який на заході жар!
Тремтить серп в руці. Сміється:

— Аж почервоніла межа!..

— Ага!.. Ось!..

Захиталися червоні стовби.

Пішло все шкереберть...

І тільки:—люба!..—любий!..

Та—серп.

Проторохтів віз у жилах...

Влилося в кишені село.

Розійшлися—ніхто не гавкнув...

Чи так весело, чи тільки в руках весло?

Вподобалася ти мені, моргавко!..

... Блакиті в жмені, та лягти в межі.

... Прогорбився на хресті вечір...

... Ага!.. Ось!..

... Проторохтів віз у жилах...

НА БЕРЕЗІ МОРСЬКОМУ

«Янтар» стояв на рейді під крилом прапора. На йому містився воєнно-морський суд. Туди і вдень, і вночі возили з міста заарештованих. З їх ніхто не вертався назад. Начиняли ними трюми корабля, чи кидали в море,—певно того на березі ніхто не знав.

На сірому, холодному морі, сірою, холодною цятою маячив «Янтар», вливаючи холод і жах в серця мешканців великого міста, що похапцем забігали в порт, або дивились на порт і море з гори, з бульварів.

Море хвилювалось і шуміло, чорне, каламутне. Біла піна на гребнях хвиль здавалась за білі смуги, що їх нашивають жінки на чорну одіж, коли носять по комусь жалобу.

Над вечір, розбиваючи тупим носом кипучі гребні, до корабля підплив наповнений людьми бот.

Везли нову партію заарештованих.

В їй були п'ять матросів, військовий лікар якогось пішого стрілецького полку й двоє штатських.

Бот стукнувся боком об спущені до води східці й пришвартувався до їх.

— Наверх!

Заарештовані почали сходити на корабель. Йшли, немов несли у себе на плечах тяжку, непосильну вагу. На кораблі їх збили до гурту і на якийсь час покинули під доглядом варті. Потім привезли ще одну партію заарештованих і до їх вийшов воєнно-морський суд.

Складався він з п'яти чоловік.

Суд був короткий і присуд рішучий.

— Іменем народа суд вирікає вам смерть!—закінчив свою коротку промову голова, кремезний офіцер з чорним голеним обличчям.

Серед заарештованих, як в гаю по сухому листі, пронісся гомін:

— За що?.. Як?.. Де обвинувачення?!

— Мовчать!..

Офіцер махнув рукою. На дерев'яному помості крейсера загреміло щось важке, залізне. Матроси кинулись в'язати до ніг засуджених старі, обгорілі колосники.

Після короткої метушні на крейсері все заспокоїлось. Сірі, холодні хвилі жадібно лизали його залізні боки, й побідно маяв і про щось лопотів на вітрі його прапор.

*

У місті був неспокій. Воно хвилювалось, як озеро на вітрі. Павлик, наляканий і стурбований, вбіг до хати.

— Мамо, стріляють!..

В очах світилися дитяча тривога і здивування: отут, зараз в кінці вулиці, стріляють.

— Хто?.. Де?..—злякалась мати.

— А тут на розі Смілянської...—засипав словами Павлик.—Я йду, несу хліб... Коли дивлюсь: біжать знизу люде... «Тікай!»—кричать. Не встиг я повернутись, як тарарахне... раз!.. два!.. три!.. А потім тільки: тах-тах-тах-тах... з самостріла. Я скоріш додому... Янкель стоїть на дверях крамниці, кричить: «Сюди, сюди біжи!»! Я—мимо, та—в ворота!..

Він захлипається. Руки тремтять і не випускають пакунка з хлібом. Постріли наближались.

— Ах, Боже мій, Боже мій!.. Що ж це таке?.. Тебе не пострілено?.. Йди сюди!..

Раптом невидимий птах ударився в вікно, стукнувся об стелю, упав десь за піаніно.

— Ах!..

Ще раз... ще раз... Задзвеніла розбита люстра.

— Падай на землю!..

Мати й син упали в куток на підлогу.

На вулиці греміли постріли й дикими голосами кричали люде. Хтось ускач летів по мостовій верхи, й копита похопливо вибивали: «уті-кай!.. уті-кай!.. уті-кай!»... Дзвеніли побиті шибки в нижньому поверху... Хтось ломився з вулиці в парадні двері, десь греміли меблями, а в сусідній квартирі ростинався істеричний галас-плач...

— Боже мій!.. Боже мій!.. Що ж це таке?.. Де ж папа? Що з ним?..—шепотіла-плакала мати й стискала до болю руку сина.

Той мовчав і прислухався. Час неначе спинився.

— Йдуть наверх,—сказав він.

І, справді, чути було, як натовп наближався і стукали об мармурові східці важкі чоботи й приклади рушниць.

— Що ж ми будемо робить?..

Очі матери поширились з жаху й напруження. Грюкнули в двері:

— Одчиняй! Зараз одчиняй, бо стрілять будемо!..

— Мамо, я одчиню!..

Павлик схопився й побіг до дверей. Сіра суконна блузка на йому стирчить, як пір'я на неопереному гороб'яті. З натугою повернув ключа.

— В цій квартирі Морозов? Де він?

Мати кинулась до дверей.

— Його нема! Не Морозов... лікар... Морозовський...

— Все одно. Де він? Шукайте!..

Офіцер повернув голову до салдатів, що стояли за ним у коридорі, і в його на потилиці майнули дві чорні стрічки. Вони нагадали про щось жіноче й не страшне, і промінь надії на мент майнув у душі переляканої жінчини.

Салдати увійшли в помешкання. Рились по всій квартирі. Заглядали в скрині, пороли оббивку на меблях, штрикали багнетами матраци. Брали й ховали в кешені все, що попадалось під руки цінного з дрібних річей.

Закам'яніла жінчина не протестувала. Вона стояла, мов неприємна, й дивилась на чужих, одягнених у сірі шинелі людей широкими наляканими очима.

— Мамо, він взяв мого годинника!..—шепотів їй хлопець.

— Мовчи...—безгучно кинула вона.

Нарешті вони пішли з хати.

— Не найшли дома, найдемо десь в іншому місці. Все одно не втіче!..—сказав, виходячи після всіх, морський офіцер і блимнув білими баньками чорних недобрих очей.

Як зайшла ніч, мати й син не чули. Боялись запалити світло. Ждали, що ось-ось вернеться додому батько.

Але його не було.

Дивились з темних вікон на вулицю. Там ходили незнайомі люде, збирались по-двоє, по-трьох, про щось розмовляли й розходились. Всі вони були в офіцерському і матроському одягненні.

Довго не запалювались лихтарі. Нарешті засвітились.

На пішоході проти вікон зібрався натовп. Молодий, високий офіцер заарештував когось військового. Той сперечався. Не чуть було, про що вони розмовляють. Не видно було, кого й заарештовано.

Разом всі кинулись вростіч, і бахнув вистріл.

На місці зостався офіцер, а заарештований похитнувся, звів догори руки туди, де дивились мати й син, і впав на тротуар.

— Ай!.. скрикнула мати і відскочила від вікна.

Їй здалось, що то був її чоловік... Що в останній мент він простяг до неї руки...

Кинулась до дверей і побігла по східцях. Син—за нею.

Поранений лежав на тротуарі й стогнав.

Припала до його:

— Борисе!..

З напруженням повернув до неї голову. То був чужий.

Слава Богу!.. Мов камінь упав з грудей...

І раптом заторохтів десь за рогом самостріл.

— Тікай!..

— Ба-бах!—в два молоти ударив постріл в другому кінці вулиці.

Куля цокнула в дерево.

— Тікай, тікай!..

Мати й син кинулись до дверей.

*

Ранком зібралась їти.

— Мамо... Ти сама не підеш, і я піду.

— Не треба. Зоставайся дома. Може татко прийде.

— Я не можу тебе пустити, щоб ти пішла сама.

Вийшли вдвох.

Поранений учора лежав нерухомо на тротуарі. Мабуть ще вночі умер. Калюжа крові, що текла з-під його, вже підсихала. Маленька чорна собачка, пробігаючи, нюхнула її червону запорошену течійку й побігла далі.

Вулиці були напівпорожні.

Мати й син ходили по місту, по всіх місцях, де міг бути вчора лікар, і роспитували про його. Ніхто не міг сказати чого-небудь певного. Ніде його не бачили й нічого не чули про його. Тільки в одному місці сказали, що він був там об одинадцятій годині ранку і пішов кудись.

Коли ніхто нічого не чув про його негарного, то може й усе гаразд обійшлось. Може він де перебував небезпечний час і тепер уже вернувся. Треба поспішати додому.

Взяли візника й поїхали.

Але його не було.

Знов пішли на розшуки. Шукали до вечора й вернулись додому потомлені й розбиті, згубивши жадну надію на щасливий вихід.

Утома надавала ще більшої розради.

Так, з ним трапилась якась пригода.

Але тільки б довідатись, де він.

Тільки б знати, що він живий.

Тоді можна було б ужити всіх заходів, щоб урятувати його. Благати, прохати... Закупити, кого треба... Покласти все майно, всі збережіння... Й тікати, тікати звідсіль. З цього сірого, холодного, кам'яного міста, з цих прямих, суворих і непривітних вулиць, од цього страшного моря, де жахливо гудуть гудки й дико виє й сміється сирена.

Уже коло дому їм зустрілась знайома жінка-перекупка й сказала, що бачила лікаря. Його вели вкупі з двома цивільними. Йшли в напрямку до порту... Було це вчора опівдня.

Останні надії розвіялись, мов дим на вітрі.

— Загинув!..

Не могла йти далі. Сіла на східцях чужого великого дому й плакала. Син стояв коло неї.

*

Вперше несподівано глянула на землю блакитними очима весна, й море озвалось до неї широкою, шумливою усмішкою й, безтурботне й незлосливе, гралося й пустувало на сонці перекидними перлами.

А береги були повні ритмічного шуму, гармоничного бухання й завміраючих сплесків. Обвітрені скелі грілися на сонці у теплому промінні, мов старі рибалки, що давно вже покинули плавання й сидять по цілих днях на березі, пихкаючи засмаженими люльками й пильнуючи далеким поглядом човни синів і внуків.

«Янтар» так само стояв на рейді. І теплий, ясний день, і ласкаве, синє море не робили його мирним і звичайним, як інші кораблі й пароплави. Жахливий ореол оточував його сіру, холодну постать. На йому творилось те саме, що й попередні дні. Суд продовжував свою діяльність...

Вельбот одділився від крейсера й плив до берега.

За ним стежили з набережної вся в чорному одіжу Мрозовська й син. Вони бачили, як весла виплискували на сонці золотом, а він сам гойдався на гнучкій і слизькій хвилі й хлюпав об неї своїм широким, тупим носом.

Ось він близько. Пристав до набережної. На кам'яні плити вискочили матроси.

Мрозовська підійшла до їх.

— Вибачте... Ви з «Янтаря»... Мого чоловіка, лікаря Мрозовського, три дні тому заарештовано і взято на крейсер. Будьте ласкаві... як я можу довідатись: що з ним і де він тепер?

Матроси не слухали й проходили мимо неї.

Вона пішла за ними.

— Будьте ласкаві!.. Тепер такий час... Ніколи він з червоними діла не мав...

— Ми нічого не знаємо,—кинув їй задній.

— Ради Бога!..

— У нас нікого з заарештованих нема,—повернувся морський офіцер.

— Але ж його взяли...

— Не вірите? Ось вернемось, поїдемо з нами: побачите.

Він загадково засміявся.

— Сашка! Какого чорта!.. Брось, пойдьом!..—покликав його товариш.

Пішли.

Мати й син zostались на березі. Дивились на крейсер і уявляли, що десь у трюмі сидить їх рідний і жде допомоги з берега.

Але як допомогти?

До кого звернутись?

Дивились на море застиглими очима й нічого не бачили. Не бачили, як сяє сонце, як сміється море, як по йому біжать білі, веселі валки хвиль.

Де він?..

Що з ним?..

— Дарма, пані, ходите тут. Нічого не визнаєте.

Озирнулась.

Потерта, обшарпана людина невідомого віку дивиться на неї глузливо хижацькими очима.

— Що ви кажете?

— Пльоньте ви на цю справу, кажу. Всі вони на дні морському!.. Не вернуться!

Чи це людина, чи це біс в людській подобі?

Широкими наляканими очима дивилась на його.

— Що ви кажете?!

— Те, що чуєте!

Кинулась геть від його.

Кинулись удвох геть від моря.

— Що він каже?..

— Як він сміє?..

Озирнулась.

Він стоїть і сміється їм услід.

*

Прийшла людина з вулиці. Обережна, хитра. Почала розмову здалека. Нарешті підійшла до справи.

— Так-то, пані люба. Єсть спосіб. І чоловік такий єсть... підходящий... Ну, відома річ, треба заплатити. Діло небезпечне... Та й витрати великі. Не один працюватиме: двоє спускають на дно, один повітря накачує, а ті на веслах сидять... Так, скажемо, рублів п'ятьсот, а може й тисячу... Не скажу, не знаю... А чоловіка знаю, знаю... водолаза.

— Я була б згодна заплатити.

— Ну, звичайна річ... Сказано: християне ж, а не нехристі. Треба тіло землі віддати. Всяке приладдя у його єсть, та вони і в конторі візьмуть.

— Що ж, я згодна поговорити з ним.

— Я скажу, скажу... Він прийде. Він, признатись, жонатий на моїй племінниці. Слід би й мені щось... за труда...

Мрозовська дала йому кредитку.

— Коли справа налагодиться, ще дам.

Людина з вулиці взяла гроші, довго ще говорила про водолаза й його жінку, про своїх синів, що прийшли з фронту й не мають зараз ніякої роботи. Що треба повитягати з моря утоплених. Що життя стає занадто дороге.

Нарешті вона вийшла на вулицю, покинувши в хаті слід чогось сірого, слизького, непевного й ухилистого.

— Мамо, ти йому віриш?

— Хто його знає! Може...

— Я не вірю... Я нікому не вірю!.. І коли б у мене був татків револьвер, я б йому пустив кулю в спину... Гадові, що приліз з проклятої вулиці подивитись, чи не можна чим поживитись?.. О!.. я б їх всіх...

Він не договорив.

— Паво! Що ти кажеш?

— Я всіх би їх перестріляв, проклятих!.. Пам'ятаєш того, на пристані, в порту?.. Це теж такий... «Пані любя», а сам нишпорить очима по кімнаті. Я відчиню вікно... Я не можу дихати повітрям, що кинув у хаті цей плаз!..

Кинувся до вікна. Шарпонував фрамугу й тоді тільки заспокоївся, коли вдихнув пливучого холоду в свої гарячі груди.

Мрозовська стисла руками голову, сперлась ліктями на стіл і сиділа нерухомо, мов слухала, як жахливо б'ється у неї в грудях серце і віддає стуком у висках.

«Життя... страшний кошмар, що тягнеться дні й ночі. Цілі тижні... Ах, коли, коли йому буде кінець?!»

*

Сонне сіре небо висіло над морем і містом. Починало світати. В порту було безлюдно, але на тому місці, де колись стояв «Янтар», уже давно кинули якорі два байдаки. Коли човни були закріплені на місці й хвиля тільки гойдала їх, але не могла знести, люде взялись до роботи, за-для якої й виїхали в море.

Кремезний смуглявий чоловік, з важко-спокійними карими очима й міцними щелепами, не хапаючись, докурив цигарку. Кинув її на хвилю.

— Давай!

Товариші подали йому водолазне убрання й допомогли одягтись у його. Він стояв тепер великий і незграбний, нагадуючи собою дивовижну казкову потвору. Нарешті йому одягли на голову круглий шолом з великими скляними очима, й зараз же один з товаришів почав смоком подавати йому через кишку свіже повітря.

Взяли під руки, бо йому важко було стоять під вагою убрання. З допомогою товаришів, ледве пересовуючи ноги, водолаз пішов до борта.

Помалу спускали його в море, мов важкий груз на канатах.

Нарешті хвиля немов злизнула залізну голову, й він зник під водою.

Канат спускався далі й далі в глиб моря. Потім спинився водолаз став на дно.

Люде уважно стежили за сигнальним шнурком. По сигналу попустили ще канат: водолаз пішов по дну.

Мовчанка й увага панували між людьми. Їх думки були там, на морському дні.

Поки закріплювали човни й порались з водолазом, сонце давно вже зійшло, і море, ясне й веселе, шуміло й грало на всій просторині. Невеликі човники рибалок, подібні до скаралупин з горіхів, що діти пускають на воду в калюжах, гойдались скрізь по узмор'ю. Подекуди білили паруси на більших човнах. Зі сходу, далеко в морі, димив, наближаючись до порту, пароплав.

А над портом, на узгір'ї, стояв ще напівсонний город. На виступі гори, високо над чорними пакгаузами й естокадою, в рожевому промінні красувалась антична колонада й дивилась в морський простір, в безмежну синєблакитну пустиню.

*

Море спокійно й рівно дихало своїми холодними грудьми.

Прозірні, сиво-блакитні хвилі методично відбивали свої слизькі, дугасті ритми. Несли з далечини на гребнях кипуче перлове шумовиння, підходили до молу, раптом падали на його, бились об кам'яну стіну живою вагою своєю й шуміли. І в тому шумі, в тому розміреному повільному повстанні й поляганні гнучких хвиль була якась принадна гармонія, що приковувала до себе увагу й пестила разом і слух і око. Заспокоювала й колисала думку. Без слів, еластичним невпинно-живим рухом снувало мережево напівсвідомої думки: життя—то вічний рух, прояв великої незбутньої енергії. Все хвилиenne минеться, забудеться, не умре тільки суть життя—рух непереможної світової енергії.

Але Мрозовська не чула й не бачила ні шуму хвиль, ні їх безперестанного руху. Вона сиділа з сином на кінці молу, де він найбільше вдавався в море. Очі дивились на море, але не помічали його; душа не відчувала його. Вся увага була на човнах, що маячили на місці, де стояв колись «Янтар».

Вони бачили, як спускався в воду водолаз. І з того часу, як він увійшов у море, час спинився для їх. Увесь світ одійшов кудись у безвість.

Вони немов оглохли, оніміли, і все життя їх скупчилось в очах.

В позах дождання застигли вони на камені. Сонце осявало їх бліді обличчя, чорну одіж.

Хвиля почала поставати вище, і раз і вдруге окропила їх солоною піною.

Вітер розгулявся.

Скільки минуло часу після того, як водолаз спустився в море, вони не могли збагнути. Здавалось, минула вічність.

Серце переболіло муки нескінчених страждань.

І враз на човнах люде заметушились.

— Мамо!.. скрикнув син і нічого більше не міг сказати.

Коло човнів блиснуло щось залізне... Голова водолаза...

Ось він над водою.

Тягне щось за собою...

Що саме?..

Не розбереш.

Велике?

Мале?

Уже на човні. Люде обступили. Блищить і рухається над ними залізна голова... І гасне.

Шелома знято.

«Боже! Невже він уже витяг... Там, на тих човнах, лежить — він... Він!.. Він!.. Ах!»...

Серце замкнулось. Море хитнулось праворуч... Темним оком глянула безодня...

— Мамо!..

Надзвичайне зусилля...

— Нічого... нічого... я...

Сперлась мертвою рукою на холодний камінь.

Дивиться туди, на море. Сонце сміється в її сльозах.

*

Човен стукнувся об причальний поміст і з його вийшов смуглявий з важким поглядом чоловік.

Мрозівська кинулась до його, запитуючи більше очима, ніж словами:

— Ну, що?

Водолаз сердито блимнув на неї очима.

— Нічого.

— Як? Не знайшли?!..

— Знайшов. Там ціле військо... Стоять, мов живі. І ходили б, так ноги до дна прив'язані... Да-а!..

— Ах, Господи!.. Ну що ж?..

Чоловік мовчки смикнув вусом.

— Що ж тепер?

— Нічого. Там м і бути...

— Але ж...

— Що там але ж!.. — спалахнув несподівано водолаз. — Коли б побачили, то й не раді були б. Стоять, хитаються, немов наступають на тебе... очі повитріщали... Коли б хоч знав вашого чоловіка на обличчя. Але, все одно, вдруге не полізу.

Мрозівська кліпала блідими невидючими очима і з їх по змарнілому обличчю текли сльози.

— Що ж тепер робить?..

Водолаз нетерпляче стиснув щелепи й на їх означились смуги.

— Треба заплатити, як було умовлено.

Мрозівська спохватилась.

— Я заплачу все, я заплачу, — злякано заговорила вона, хапаючись за ридиколь і скупчуючи на йому всю свою увагу, щоб одірвати її від того страшного й непоправного, що було там, на морському дні.

Тонкі, бліді пальці перебірали кредитки й не могли дати їм ладу.

Водолазові стало жалко її. Він пом'якшав.

— Ви не хвилюйтесь так... Нічого не подієш. Може вашого чоловіка там і немає. Може виїхав куди й живий.

Спазма стиснула горло безталанної жінки.

Вона притисла до очей розчинений ридикюль, і гроші посипались на землю.

— Ну що ж ви... так не можна,—безпорадно промовив водолаз і одвів од неї свої чорні очі.

*

Прийшла весна і нарешті принесла з собою справжнє тепло, і світ, і радість буття. Прийшли нові сили й заволоділи життям. Місто заспокоїлось і почало загоювати свої рани. Вийшов у море й не вернувся назад страшний «Янтар». Пливли й одпливали тепер нові незнайомі кораблі. А море залишалося те саме—безтурботне, безпам'ятне, вічно гомонливе. Мов у його було своє життя. Немов було воно зачароване в колі йому одному відомих дум і інтересів.

Не вернувся лікар Мрозовський додому, і не дійшла про його до сім'ї ні жадна звістка. Як тіні ходили жінка й син що-дня по городу й немов чого шукали. Бо дома не було сили сидіти. Бо невгамована думка вимагала руху.

Вони ходили мовчки, нічого не ждучи й нічого не помічаючи. І всі шляхи приводили їх до моря. Вони й боялись його, і йшли до його. Сідали де-небудь на бульварі, або на молі й по цілих годинах дивились у блакитно-сиву далечінь, у безмежний простір.

Не помічали, чи є коло їх люде, чи їх немає: нічого ті люде не могли ні прибавити, ні убавити з їх життя.

У сина була одна тільки турбота—про матір. Він боявся спустити її з очей хоч на хвилину. Він знав, що вона хвора. Не спить по ночах. А коли сон зходить на її стомлені вії, то приносить не спокій і одпочинок, а нові турботи й муки. Він чув, як вона кидається по ліжку й як іноді раптом схоплюється й сідає на йому, не можучи прогнати від себе привідів, що мучили її ві сні. Часом вона у півночі схоплювалась з подушки й притишеним голосом шепотіла:

— Вони йдуть!.. Вони йдуть!..

І не можна було сказати, чого більше було в тих словах: чи радості й здивування, чи жаху й тривоги.

— Не ходіть, не ходіть туди, там глибоко!—з жахом застерегала вона когось і прокидалась.

Приходила до притомности й знову падала на гарячу подушку з стоном і молитвою:

— Господи, заступи! Господи, спаси й помилуй...

Іноді їй немов щось увижалося і наяві.

Син все те бачив і турбувався.

— Мамо, покличемо лікаря,—прохав він.

— Не треба, не треба! Усе буде гаразд. Дай тільки часу. Господь допоможе нам!

Коли минула весна й прийшло літо, Мрозовська ще більше схудла й знервувалась. В темних очах її тепер часом таїлась якась нова думка, й тиха, радісна усмішка потаємці перебігала по її змарнілих устах.

Тепер вона ходила до моря не на бульвар, а за місто, на вільний берег, де зелена хвиля, переходючи підводне каміння, вибігала на полосу

жовтого піску й немов силкувалась дійти до рудих скель і круч надморських.

Там вони сідали на горі, на камені, й дивились на море.

Ліворуч од їх море кидало каскади перлів у дощаті стіни міських купалень, а праворуч, на вільному березі, купались люде на свободі.

Син звичайно дивився в ясну далечінь без дум і бажань, але з темною тривоگو, а мати вся оберталась в слух і мов дочувалась, що говорять хвилі. Мов ждала від їх якої звістки.

Коли сонце заходило праворуч за темними кручами берега, а небо над ними й море палало рожевим огнем заходу, вони підводились і йшли додому.

Де й коли вони пили й їли,—того иноді й самі не могли сказати. Та воно й не турбувало їх. Вони ждали чогось. Ждали турботно й трі-вожно й були певні, що воно прийде.

Скоро, скоро прийде невідоме й страшне.

*

Одного разу Мрозовська прокинулась і сіла на ліжку. В вікна дивилась тиха й ясна липнева ніч чі срібне місячне проміння падало на підлогу в незачинені вікна.

Мрозовська боялась пітьми й звичайно ночник горів у неї в кімнаті. Але тепер він погас, та й не було в йому ніякої потреби, бо було видно. Вона бачила перед собою кімнату і всі предмети, але їй здалось, що кімнату наповнює не бліде проміння місяця, а вода.

— Паво! Паво!..—гукала вона до сина, що спав у сусідній кімнаті.

Але син кріпко спав і не чув її голосу.

Тоді вона пішла до його й розбудила.

— Ти бачиш, ми на дні моря? Весь світ спустився на морське дно. Уставай, будемо шукати тата!

— Тепер ми знайдемо його!..

Вона дивилась на сина безумними очима й кликала йти за собою. І тільки, коли почула його голос, коли той почав прохати її заспокоїтись і очунятись, вона отямилась. Але після того була певна, що скоро щось станеться незвичайне й вона побачить свого чоловіка. Що той уже близько і жде їх до себе.

І до цієї ночі вона часто, і вночі, і вдень, чула його голос, чула його ходу.

Ждала його приходу й томила з муки дождання. Їй смутно ввижалось, що чоловік її й ті, що були з ним, ідуть під водою до берега наближаються до лінії надводного каміння, і тільки якась зла, ворожа сила не дає їм змоги розбити над головами водяне склепіння й вийти на берег.

Треба знайти ключ, щоб вивести їх з заклятого моря...

Але як?.. Хто вкаже той ключ, хто навчить, як розігнати ворожі чари?..

І вона йшла до моря. Сиділа й чекала, що ось, скоро, скоро через якийсь випадок, розвіються чари, й люде вийдуть з моря.

Тепер, після цієї місячної ночі, вона була певна, що час той близько. Бо світ таки увійшов у море.

І серце її тремтіло від затаєної радісної надії на близьку зустріч. Весь день небесні сили ворожили над морем. Вони нагромаджували з півдня над далеким обрієм живісніжані гори. Гори ті рухались і мінилися, здіймалися угору, прибіраючи всякі вигадливо-фантастичні форми. Згодом на ті гори хтось наслав темних ворожих духів, і вони з далеким грюкотом посували ті гори кудись на схід, а самі, немов велетенські птахи, кружляли над морем і шукали місця, куди вилити свій гнів і напруження.

А сонце, вища небесна інстанція, дивилось на все те з ласкавою усмішкою, спинало свій гарячий погляд на крилатих страховищах, і вони з воркотнечею незадоволення розлітались невідомо куди.

Все прояснювалось і приймало тепло й ласку ясно-палючого сонця. І земля, й море, й глибоні небесні співали йому єдиноголосно величний гімн.

А по якомусь часі знов поставали срібно-блискучі гори і розцвітала на їх ясно сліпуча врода і чарувала світ.

Мрозовська з сином сиділа на своєму звичайному місці над морем. Море тремтіло і грало на сонці синцем і блакиттю, відливало бірюзою й перегортало з жартівливим гуркотом валки жемчугу.

Уже давно Мрозовська рішила, що чоловік її і всі, хто з ним, повинні вийти на берег тут, на цьому місці. Вони вийдуть. Вони можуть вийти що-хвилини. І очі її стежили зелено-блакитну просторінь, приглядались до гребнів кипучих хвиль, коли вони, дійшовши до мілкого місця, ставали навспиньки і з шумом стрибали через каміння до берега.

Тут повинні вийти. Але їх не було видно. Не показувались з води їх голови.

А може вони вийдуть там, далеко в морі, де хвилястими широкими смугами залягає морська синь?

Утоплювала очі в ту синь і стежила, й шукала, й ждала, ждала... Переводила погляд по далеких хвилястих шляхах, де текла й переливалась та синь у безвість. Ходила думкою по хисткому полю і кликала вниз на дно:

— Виходьте! Виходьте!..

Син сидів коло матери й думав свої думи.

Він знав, що мати хвора, що не вернути того, що було, й що напереді їх жде щось страшне, невідворотне й непереможне.

*

В купальні зібралася весела компанія студентів-спортсменів. Вони пороздягались і грілись на сонці, поглядаючи на море й ясну хмару, що срібним стовпом насувалась з моря до берега. Фігурою вона нагадувала людину, що тягла руку до землі, немов що показувала нею.

— Джентльмени, плинемо проти хвиль!—гукнув один з молодиків і кинувся в море.

За ним, розбиваючи зелену прозору воду, з завзяттям молодости, один по одному ринулись на хвилі інші. Гойдаючись на воді й поринаючи в її, вони одпливли в далечінь і там почали вганятись один за одним і тішитись своєю силою й удатністю, свіжою водою, й простором, і волею моря.

Навіташавшись купанням, стомлені, попливли до берега, до пляжу, туди, де сиділа Мрозовська. Вона не бачила, як вони випливали з купальні, бо вся її увага була прикована до тієї блискучої хмари, що наближалась до берега. Їй здавалось, що в тій хмарі є щось надзвичайне. Що вона являється для того, щоб зробити щось важливе, надзвичайне. То не хмара, а ясний ангел. Ось він простягає руку, немов благословляє море... Щось буде, щось скоро-скоро повинно статись!..

Зграя якихся птахів появилася в небі й чорними крапками замаячила на срібному тілі хмари. Ось вони вистроїлись в лінію й дугастою смугою летять до берега. Поперед один птах, немов ватажок, прямує просто до того місця, де сидить Мрозовська.

— Це вісники!—безгучно шепоче вона.—Ось зараз щось буде!..

Погляд її упав на море й вона скрикнула з радощів і здивування: там, на воді, маячили голови пловців!

— Вони йдуть!.. Йдуть!..

З безумним скриком вона ринулась з кручі до берега.

— Сюди, сюди!.. Там глибоко!..—кричала вона, підбігаючи до води.

Син збіг за нею, але не встиг схопити її, і вона кинулась у воду, вмент перебігши прибережну мілку полосу. Він з криком кинувся за нею. Ухопив за руку. Але вона з нелюдською силою вихопила її.

— Тато йде!.. Ходім!..—блиснула на його божевільним поглядом.

Син знов ухопив її.

Раптом наскочила велика хвиля й облила їх водою з ніг до голови. Пробивши водяну стіну, Мрозовська кинулась в глиб моря, тягнучи за собою сина. Нова хвиля набігла й покрила їх.

Ще раз і вдруге появились їх голови над водою і потім раптом зникли: вони попали на глибину.

Ні мати, ні син не вміли плавати і їх взяло море. Вони пішли туди, де в прозірній глибині, там, далеко, проти порту, йшло й не могло вийти з води потоплене військо.

Червень, 1919 року.
Херсон.

О. ЛАН

ЧЕРВОНИЙ ПРОМІНЬ*

В повітря лунко тарабанить	Де арка—шапку набакир,
Моторний дизель на селі.	Клекоче хвилюю живою
Червоний промінь церкву раниць	Непереможний людський вир.
На осмутнілому шпилі.	Злетить, окрилені орлята,
Червоний промінь—цукроварні	Зведить нагострені дзьоби,
Блискуче гасло—з-за левад.	Роскляють прив'язі закляті
— Гей, комсомольці, там—в пи-	На шиї темної юрби.
сарні	Червоний промінь церкву раниць
Кінчайте черговий доклад.	На осмутнілому шпилі.
Бо в Сельбудинку під горою	

КОМІСАРСЬКА МАТИ

Син її в столиці—	Бараболі—міра,
Десь—командує.	Соли—пучечка.
А вона ж стара вдовиця...	На холодному подвір'ї
Горенько моє!	Дров—ані сучка.
Хата облісіла,	Та зате з столиці
Похилилася.	Переказують:
Не співає курка в сінях,*	З її сином загрянлиці
В хліві—порося.	Договір кують.

— Хай тобі, як треба,
Вдасться договір...
Тільки ж... пустою без тебе
Мій убогий двір!

ГЕО ШКУРУПІЙ

РОМАНСИ БАНАЛІ

ЖДАНЬ

Уже скоро пів на дев'яту,
о, як пізно приходиш ти!..
Камінним шопотом ім'я твоє
повторює кожний ріг..

Ми перші з тобою оспівали
рубін зорі на виконкомі,
коли вечір пахощами роз і алое
на вулицю гнав з вікон гоми.

Не летить, не летить, хвилини,
поки я її поцілую, почекайте!..
Зі сходу надходить північ,
а тут зітхай і чекай тебе...

Мої руки твої перса пестили,
і всі жінщини мене дратують стегнами тепер...
У мене в грудях од цього пес вис
і я те й те зжер би...

ПРЕДСОНЦЗОРЯ

Моя голова, як великий дзвін,
дзвонить одчайо в присмерк,
асерцепотрапиловкаламутнийплин,
де нема ні сигналів ні іскор.

Я не можу, не можу зрозуміти,
чому плаче мій товариш у сукні,
неначе хтось зрізав розу літню
і лишилися тільки мук пні.

Я ж тисячу разів оповідав тобі поцілунками
і про це, і про те, за що, і як...
Коли вуста твої червоними бруньками
теж квітнули на моїх щоках.

Місто потягом гуркотить на захід,
косить серпом неба синь молодик
а мене турбує твій одчайний захват,
солоня роса твоїх повік.

О, мій маленький товаришу в сукні!
Дорога моя предсонцзоря,
Не плач, я розповім поцілунками
про це, і про те, за що і як...

ЗЕЛЕНІ СЕРЦЕМ

ПОВІСТЬ

Коли вечір осінній млою-мрякою повисне над містечком, хати нижче стріхи тоді на очі насувають, в сутіні загортаються. А по садках—гу-у... гу-у...—(вітер). І падає листя пожовкле додолу, падає, падає, падає... По вулицях—тиша. І мряка, і мля. Внизу за левадами річка белькоче щось уві сні під залізничним мостом. Вище—червона крапка семафору. (На станції паровоз воду бере). На майдані, на тополях круг церкви раптом сполохались галки. З шумом знялись, заметелились над банею і знов сідали... Тиша знов і мряка і мля. Лише вітер на дротах біля почти брєнів одноманітно і тоскно. То на розі од вигона цвіла огнями «семінарія». (Це—по інерції, власне. А так:—педкурси ім. Сковороди).

На розі од вигона, де вітряки... Далі—ріллі. Степ млою-мрякою сповитий...

І звідтіть глухими стежками—стернями-ріллями—напростець, колись прийшли одні. За плечима в торбі—черства хліби-на і жмук книжок. А руки в мозолях у хлопців. І в дівчат—до крови заціловані житами...

І були інші ще. Це — так:

— Битим шляхом рипів віз. Сірі воли одмахувались од мух і брязкотили занозами. А поруч по споришеві батько з батіжком. Іноді гейкне замислено... А дочка з воза:

— Ах, ми їдемо, тату, вже цілу «вечність!»

З нудьги книжечку роману легенького одкине. З корзини витягне куряче стегенце, з білою паляницею попоїсть трохи, а тоді пиріжечком з павидлом заїсть і з ворочка насіння дістане...

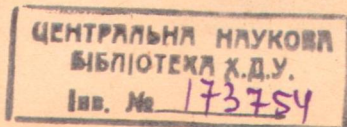
Лузь... лузь...

А хустину на самі очі насунула—не загоріти б.

.....
Цвіла огнями семінарія...

Раптом заверещала блоком дверним і язика червоного впустила—поклала на сходи. Лизнула краєчком підстрижені кущі окації—обкололася до крови. І потекли крапельки червоні по прутиках-гілочках, обривалися-падали на землю. Калюжку обарвили вишнево.

По східцях затупали чобітьми. Потім зачавкали в грязюці—ропоз-злись по майдані на всі боки. Гомін. Хтось десь сипнув зеленим сміхом. А з-за церкви з темряви тенор шарпнувсь:

— Де-е ти бро-оди-иш...

І баритон услід:

— Де ти бродиш мо-оя...

Наздогнав. Обнялись. Яшко голову схилив Михайлові на плече. І йшли так. А в темряву дві пари очей жагучо:

— Моя до-ле,

Не-е до-о-кли-и-чусь я-а те-е-бе!..

Спереді йшла Мар'яна і ще двоє якихось дівчат. Меж них Бажан плутався і палко щось доводив із хемії. Суперечок не виникало. Навпаки—Ярина, коли тенор обірвавсь, а з-за паркану вітер жбурнув повною жменею мокрого листа в обличчя, Мар'яна раптом оглянулась до хлопців і кинула через плече:

— А Яшко сьогодні—молодець! Попочухається бідняга-Кармелюк після нього.

(Це літсуд над Кармелюком Марка Вовчка одбувся тільки що).

Бажан запалився:

— Що? Яшко? Дурницю молот. Що кровопролитіє таке учинив, та сопляком узивав—ну, дозвольте, це ж і його так назвати можна, Яшка, себ-то... Чому в саму глибину ХІХ сторіччя не заглянув, в глибини тих обставин...—і поніс, і поніс.

Яшко мовчазний ішов ззаду. Дивився під ноги собі і тоскно прислухався, як чвіркало в лівому чоботі. Треба латати. «Лімонад» хоч кров з носа, а дістати треба десь. А де?.. Ще думав чомусь про хатину вбогу в далекому селі. Маленькими віконечками підсліпувато дивиться на вулицю вона. А на лавах—мати, невістка прядками—гур-гур-гур... І ще думав...

Поруч Михайло чавкав чобітьми «уногу» з ним. А спереді Бажан—та-та-та... Раптом дівчата бризнули сміхом. А Мар'яна знов через плече:

— Яшко, чи ти й не чуєш, як тебе Бажан криє?

— Не чув.

— Пробі, як скінчив ти своє слово, та на місце повз нього проходив, од тебе так і дало пахом мазки, як од різника, що свиней ріже. Знов засміялись. І Яшко всміхнувся:

— Цур йому. Нехай криє. А я захоплений зараз більш серйозною справою.

— О!

— А так. Правий чобіт іще й нічого, а в лівому чвіркає. Що тут попишеш?

Дівчата зареготались. І Михайло. А Бажан з усмішкою:

— Ти мабуть через те, що в чоботі чвірка, такий і кровопролитний у нас?

— А ти ж думав? Ясно!—палко, хоч і з усмішкою легенькою відповів Яшко. Враз зупинивсь і жестом до себе:

— О, полюбуйтеся.

Всі оглянулись—стали й дивились на нього з принишклими усмішками на обличчях, у очах. Він говорив:

— Не було б на мені оцих драних чобіт, а десь в убогій хатині не було батьків злиднями, тяжкою працею згорблених. А в минулому я не розлився б наймитчам обшарпаним по чужих стернях, ріллях... Не було б цього,—не був би я Яшком, комсомольцем завзятим. Розумієте?

Р258F1

Він поривно схопив Мар'яну за стан і рушив, обнявшись з нею.

— Це ж так?

Дівчина хитнула головою й замислилась. А Бажан іззаду тихенько з усмішкою:

— Цікаво знати, чим би ти був тоді?

— Чим би я був?

Хлопець у задумі помовчав. Далі поривно підвів голову й сказав:

— Тоді б... Ну от—звали б тоді мене може Жоржем. Знаєте, у ніс отак злегенька: Жорж! По закордонних тротуарах мабуть би брязкав острогами зараз, а кулачки біленькі, мізерні—сказано панські—із злістю стискував би на мужиків, що в маєткові папашиному «совхоз» завели, земельку розібрали... О, брат, яким хлюстом може б був я. А то—Яшко. І кулаї, глянь—мужицькі настоящі... Бо не було й нема маєтку папашиного, бо по чужих ріллях, стернях розливсь я наймитчатком обшарпанним... І куди не гляну, де тяжка праця, де злидні, де бідування,—всюди—я, я, я...

Він головою прихилився до Мар'яниної голови.

— Ти ж розумієш, Мар'яно?

— Ні.

• І дівчина ще й головою похитала. А з боку голос грудний тихо й несміливо раптом:

— А я розумію.

Всі глянули в той бік. І Яшко теж.

Поруч ішла дівчина в сірій хустині, з головою похиленою. Потім обличчя підвела і з темряви глянула великими плямами очей. Говорила тихо, наче соромлючись:

— У мене іноді теж буває такий настрій: не розберу де—я, а де—не я.

І віями, як крилами, стріпнула. Говорила ще:

— От приклад: уранці сьогодні йду на лекції. Луками йшла. Мряка і холодище ж отакий! А на рові під голими вербами дівчатко сиділо, горнулося в ганчір'я. Обіч—вівці в клубочок збилися... І в мить одну пригадалось—пронеслось моє дитинство—бур'яни... стерні... дощі... Глянула на себе, на дівчинку ту, що під вербами—не розберу: де ж—я?.. Ну оце ж я, іду стежкою на лекції. Під пахвою «психологія», «алгебра»... Для більшої певности вщипнула себе—болить. Значить так: це—я! А глянула знов під верби,—віття голе—гу-у... і мряка. А дівчинка в ганчір'я гортається і труситься-труситься ж мабуть... Глянула я, і знов заболіло-заболіло... Чому? Чи й то—я?!

І знов віями, як крилами, стріпнула. А Яшко дивився на неї й хотілось йому прихилитися близько-близько до неї, щоб крила ті аж об його вії чиркнули...

Мовив задумано:

— Гарно сказала. Мов у душі моїй побувала.

Ішли й мовчали потім. Аж до кузні, що на розі. Тут дівчата звернули у вуличку, до мосту, а хлопці далі йшли. Чули, як Мар'яна гукнула щось і сміхом бризнула, а за нею ще хтось. Яшко задумано всміхнувся і йшов мовчазний. Раптом хапонував легенькими повітря й кинув із жагою:

— Чи-и на мо-орі-і...

Обірвав. А Михайла рукою гепнув по спині і криком збентежив осінню ніч.

— Го-го-го-о!..

Мрячило. І з-за паркану падало листя пожовкле додолу. Падало, падало, падало... А в серці у Яшка зелено,—неначе май...

За школою Покрівською Бажан звернув у ворота. Це він тут жив із братвою. А ті хлопці,—зараз через тин од нього жили. Були вже на підвір'ї, як раптом Михайло вдивився в темряву, в суточки межі повітряною й хатою в сусідів, і сказав:

— А до куркулинят приїхав хтось.

— Волами?—спитав Яшко.

— Так точно. Сірий один, а то—рябий.

— Та брел!?—вдивився й собі Яшко в темряву: —Да, сірий один, а то рябий. Хо-хо! Значить живемо, хлопці.

Це ж з дому мабуть харчів і Яшкові передали. З одного ж села, та й по дорозі. Що той пуд який заважить?

На хвилику в хату забіг, і кинув книжки на лаву, а тоді—на двір. Переліз через тин і в хату до сусідів зайшов.

— Здорові були.

— Драстуй, драстуй, як що не шуткуеш.

Це—Трохим Панасович, батько Бажанів, з покуття озвався. По тому блюдечко з чаєм підніс і довго студив на нього крізь великі вуса. Далі витяг шию і око примружив, та—сьорбі!

— А-а. Хороша вещь. Дарма, що з сахариною.

Пиріжечка з ягідьми куснув і знов та ж підготовча операція, і вдруге—сьорбі! Круг столу сиділи хлопці і кожен за обидві щоки вминав гостинці з дому: масло, яйця, горішки... Семен патрошив куря смажене. І тиша в хаті. Чути лише, як хрущали хрящі, лускала шкара-луца, та самовар блискучий на столі тоненько виводив, наче комар над вухом.

Яшко на мить одну роспутав погляд свій і пустив по столу, по обличчях. Ковтнув слину. А вона гірка така. Нахмурилась. Потім спитав, чи з дому нічого не передавали?

— Як то? Ні, передали. Не хотів і брати, потому на 40 верстов і пуд—вага велика. Ну просить чоловік: пожалуста, пробі по-весні чи й мазати, а чи й полоти пришлю... Та ще нещастя це в вас.

— Яке нещастя?

Яшко так і вп'явся поглядом чоловікові в пітне червоне обличчя. А той повагом:

— Та з кобилою щось. Третій тиждень на ногу не стає. Перепалась ну на сухар. Пропаде мабуть.

Яшко аж зблід і замисливсь. А Трохим Панасович виліз із-за столу й перехрестився тричі і старанно. Потім скрутив цигарку. Прикурюючи, зукоса глянув на хлопця й злегенька скривив губи в усмішку:

— Так що діла плохі.

Помовчав.

— Та й ти щось підкачав,—додав по павзі,—мабуть, як служив у мене, не таку мордочку носив. Хе-хе-хе... А то ж усе через учення те. І схочеться. Як же: чим я, мовляв, гидчий за інших?—Не хочу мужикувати, хочу—на пани. Ну й пнеться. А дома ж бідність така. А мати

стара до півночи півмітка людям пряде, щоб карандаша синові купити... Гай-гай!

І знов на вустах усмішка гадючкою ворухнулась. Ще говорив:

— Плохі діла. Що застається тобі, Якове, взяти та гепнути об землю оце дурацьке вчення, щоб од нього тільки мокренько залилося. Та до мужицтва таки братися.

Яшко тупо дивився йому в обличчя, а чув лише уривки—замисливсь. Чув—мати стара пряде до півночи, щоб на оливець синові заробити. А ще про мужикування щось. Нічого не одмовив. Спитав, де мішок його, і взяв. А тоді мовчки вийшов з хати.

Дома світилося вже. Кінці столу сидів Михайло, і Роман прийшов уже,—з реготом оповідав щось, обидва кутуляли хліб, сіллю потрусений. Бо з хазяйкою така умова: хата, снідання, обід, а лишки на вечерю. Але сьогодні якраз і тернули хлопці за обідом, аж об дно ложками пошкрябали. Тому й хліб та сіль.

Зустріли товариша гучно. Урочисто мішка роз'язали: дві хлібині, пляшка з олією, папуша тютюну.

— Ого-го. Так це, братці ви мої, сьогодні в нас пир горою!—зрадів Роман і зразу ж скрутив цигарку у палець завтовшки. Потім затягся на всю.

— А пика, а пика!—це Михайло на нього—ну та ж халява виваксена і край!

— Да-да. Зробилася б і твоя халявою, коли тиждень цілий бичками самими компетувався, а тут тобі мармазоля хвортуну цілу папушу з мішка—ле-лесь!

І знов затягся з виразом надмірної насолоди. Угору до стелі кілечками—паф... паф... Михайло в мисочку налив олії і сіллю потрусив. Став хліб краяти. А Яшко листа, що з дому, розгорнув. В ньому стояло незграбними, карякуватими літерами:

— Дорогий наш Яшко.

Передаємо оце через Бажана харчів трохи, а за квартиру може ось Гарасько їхатиме до свого, то тоді й передамо. Хай підожде пожалуста. Та ще ж оце нещастя внастрапилось, як без голови всі ходимо. Санько коняку підрізав ралом. Покинув на ниві, а вона скарпудилась, видно, чогось і гайнула степом. Добре ще, що хоч вужі мотузяні були—попереривалися. Ато б наробила була. Ну й так—плоха надія: третій тиждень на ногу не стає. Ветінар був, примочки дав, що-дня двічі промиваємо. Та бачу—трудна надія. А пропаде—хоч і собі у глинище з нею лягай. Потому: без тягла, щитай, пропащий чоловік. Нового нічого немає, все по старому. Хведір узяв норму собі. На два номері живемо, ну, а вкупі значить... Земельки побільшало аж на 2½ дес. А більш нічого такого. Пиши, як там учення твоє. Трудись, не балуйся. А ми усі дуже радіємо, що хоч ти може таки на людську дорогу виб'єшся.

З тим досуданія. Поклон од усіх. І бажаємо всього доброго тобі од господа-бога в ділах рук твоїх.

«Господа-бога» в листі було закреслено аж двічі і далі приписано:

— Це я зачеркнула, так що й тато не бачили. Бо я вже й богу не молюся. І Хведір і невістка наша не моляться. А я ще й досі в Бажана, це ж строк до Покрови. 2 тижні і 4 дні. Знаєш, Яшко, я двадцять разів на день вищитую, скільки зосталось добувати. Це арихметика в мене така.

Прощай. А як можна, то передай бомаги трохи і оливець хоч отакусенький.

Марина Іщенко.

Яшко поклав листа й задумано погляд, як прес-пап'є важке, поклав на нього. Потім підвів голову й на Михайлове обличчя радіснє глянув. Той стрів погляд похмурий і сам занепокоївсь.

— Погано дома щось?—спитав, очей не одриваючи.

— Так! Гарного мало.

Замисливсь. А далі по павзі:

— Мабуть кобила пропаде. Ралом обранили. А ще ось...

Він розгорнув листа і зачитав останні рядки. Роман блиснув очима:

— Молодця сестричка! Значить релігію «кногі!» Молодця. А до Покрови два тижні тут зосталося. Строку добуде і в школу—гиля! «Бомаги» тільки передати треба, а оливець десь карапузик був у мене. Живемо, братці!

— А коняка видужає,—додав і Михайло,—кинь сумувати, Яшко. Брось!.. Просю покорно,—урочисто, жестами галантного ведмідя, запрохував він до вечері,—не скісняйтеся!

Сіли вечеряти. Яшко розважився трохи й з усією уважністю поставився до «проблеми хліба». Хлопці теж. Вмочали шматки в олію, кутуляли щелепами і говорили весело: згадували, марили... Наївшись, прибрали з столу й ганчіркою Роман чепурненько зітер. А тоді всі покрутили цигарки «солідні» і до книжок узялися. Стихло в хаті. Пихкали цигарки і сивий дим туманом слався, химерним серпанком хлопців обгортав. За вікном шумів вітер в садку, і дощ порощав нудно по-осінньому в шибки...

Раптом каганець мигнув і забився в агонії. Почав гаснути. О, хлопцям це добре відома річ: коли мигне й почне гаснути—значить лягай, братва! Тому схопилися всі й, хапаючись, почали роздягатись. «На сон грядущий» ще по солідній скрутили і полягали. Яшко на канапі дощаній, од хазяйської хати, що двері кодрею забито, ті хлопці—удвох на широкому ліжкові.

Каганчик блимнув іще і погас. А в темряві хати поблискували червоні огники цигарок і дим сизий туманом гойдався. А в шибки дощ порощав нудно по-осінньому...

Довго не спали. Перебірали події сьогоднішнього дня. Торкнулись лекцій—дискутували палко, наче перед сотнями слухачів в освітленій просторій залі. Яшко поему нову свою зачитав. Потім за думами мрії потекли натхненні, молоді, зелені... І далі—спогади-спогади...

На якесь питання Михайло не відповідав раптом,—мовчав. Прислухались, аж він хропе «крокодилище отакенне»—дезертував. Роман кинув тоді недокурка додолу й собі в ряднину загорнувся. А за кілька хвилин вже чути було його рівне сонне дихання.

Яшкові не спалося. Очима немигаючими, як у риби, дивився він у темний куток і з листа, що з дому, слова незграбними карячкуватими літерами вставали, вставали... складалися в живі інсценівки, художні, у фарбах. Ось перша:

...Степ половий. Де-не-де—ріллі... По стерні Санько, брат Яшків меншенький, коняку за повід у ралові веде. Батіжком помахує... посвистує молодцюватого... Дійшов краю—став. До воза побіг, може «підшамнути». Може й куснув який раз. Аж зирк—коняка схарапудилась, крутнула і скочки понеслась стернями—ріллями Хлопець за нею.

— Ата-та-а лови-и!..

І біг захеканий.

— Перейма-ай!..

А степ німий перечіпав борознами, грудням. Жадно ковтав його крик...

...Під селом на ріллі стояла коняка, засапавшись. Похмурий чоловік держав за повід її й уважно придивлявся до лівої задньої ноги—в крові вона вся і дрібно тремтіла. Коняка потім підняла її і більш уже не ставала нею...

Хлопець прибіг захеканий, глянув—і в очах страх забився. З села прибіг батько. Тривожний подививсь, подививсь, а тоді зняв шапку і довго стояв нерухомо простоволосий, безпорадний... Враз пужално схватив і хлопця—по спині, по ногах... Той зігнувся і плакав тоненько. А очі такі злякані-злякані...

Зникло це. Перед очима—мла. І в шибки дощ пороцав. А за дверима, кодрею оббитими, в хазяйській кімнаті тихенько засміявся хтось, і бас щось глухо забубонів... Ще—сміх тоненький. Потім зарипіло ліжко в нудному і тоскному ритмі... А в шибки дощ нудно і тоскно пороцав...

І ще Яшкові малюнок перед очима став:

...Луки. Голі верби. І вітер, і мряка... В клубочок збилися вівці—холодно. А на рові під вербами Маринка у сірячину стареньку гортається. І синє обличчя в неї, і тіло дрібненько тремтить...

— Брр... Холодно!

— «Глянула—болить. Чому? Чи й то—я»?—згадалися, як крізь туман, слова дівчини в сірій хустині. Ще й віями, як крилами, стріпнула вона. Близько-близько над його очима...

Ще... ще прихились. Стріпни ще віями, любо хороша. Щоб аж об вії крилами чиркнула...

— Ну ж, стріпни! Ще...

*

А вранці клочилися хмари брудні. Низько-низько повзли над землею. Ішов дощ. І вітер сердито скуб стріху, роспатлював садки, хряпав віконницею...

В хаті холодно. Ще грубку не топили. Тому, як дмухнути—пара сивенька з рота. А хлопці в піджаках, у шапках сиділи за книжками.

По обіді йшли на лекції. Там—аж до вечора. А в суморок на хвилюку забігти додому. Під'їли нашвидку. Роман надів нову ситцеву сорочку і патли до люстичка розчесав.

— Потому вечірка-то вечірка,—говорив, розчісуючись—це, так би мовити, декорація лише. А п'єса така піде: «В погоні за щастям». Да-да. Дієві особи: я, панна Нюся, ну і, конешне, як що як—мамаша-спекулянтка, пиріжки, пампушки і т. и. О!

Він по-військовому обкрутнувся на каблучі.

— Вроді як наче б нічого парняга?

Хлопці погодились.

— От тільки погано,—додав Михайло,—все ти про пампушки ті мариш, а на литцьо їх і чортма. Тільки слиною дурно-дурнісінько через тебе стікаємо.

— Ні, ні, хлопці. Сьогодні—останній найрішучіший бій. Або—або. Або стріла моя ядовита пронзить ожіревшее серце панни Нюсі. І тоді, розумієте—о, повная чаша. Або...

Він розвів безпорадно руками й надів шапку на бакир.

— А поки що, тлій, надіє невгасающа! І пішли...

Пішли. По дорозі наздогнали ще хлопців—теж на вечірку. І всюди з усіх боків у темряві сунулись тьмяні силуети парами, юрбами—на огні семінарські.

Було ще рано—пів на восьму. А вечірка у 8 рівно. Тому в коридорі напівосіяному—лемент, і рух, і шархання ніг по підлозі. Дівчата, прибрані у святкових убраннях, у косах, забравшись за руки, ходили цілими вервечками. І хлопці теж. Які в чумарках із стрічками на вишитих грудях, які просто в плетьюнках, у сорочках із сирового полотна під пояс. Де-не-де—парочка. І повно вщерть аж під стелю—ля-ля-ля...гу-у... За стіною в залі стукали молотком. Пробіг активіст якийсь бузівком по коридору, і на дорозі йому—верещання, ойкання дівоче... В кутку, біля водянки, якась «солідна» сиділа на парті й скидала чоботи. Вийняла потім з газети черевички легенькі, до танців,—набула. А чоботи—в сторожку. Коли ж одхилилась—на хлопців наткнулася.

— Ах!—і руку до грудей, а другу—до бинди голубої на голові:—отак злякалася!..

— Ого. Невже такий страшний?

Це—Роман. Зиркнув на хлопців зукоса і підморгнув до них. А тоді руку калачиком:

— Прошу, Нюсічка.

Зникли в товпі. А Яшко з Михайлом протиснулися по-під стіною до першого вікна й посідали на лутці. Дивились. А перед очима кінолентою сунулись постаті дівочі—хлоп'ячі, рожеві обличчя блискали очима, тріпали віями, вустами... Аж голова п'яніла. І над усім—гу-у... гу-у... і—шарх-шарх! ногами...

Парочка:

— Ах, залиште, будь ласка. Я бачила все...

Вервечка дівоча—сміх... ля-ля-ля... Ще сміх...

Два хлопці в сірому:

— Пронюхав—платня. Дай, думає, в КНС запишусь. Тоже хлюст.

Дві дівчині:

— А їй голуба бинда й зовсім не йде...

І над усім—гу-у... і шарх-шарх!..

Підійшла Мар'яна ще з дівчиною якоюсь об руку. Всміхнулась до хлопців очима і сперлась ліктем на лутку. Спитала:

— Чого це ви, хлопці, як сичі понадимались?

Яшко відповів усмішкою. А дівчину ту другу очима обдав і заплутавсь у неї в чорних віях. Принишк. І спитала та дівчина тихо:

— Ви сьогодні читаете своє?

Яшко головою хитнув, а очима до неї. І знов... (А, не треба. Бач, вії спустила додолу, й усмішка на вустах поранено забилась). Одвернувся до Мар'яни й спитав, чи збори в КСМУ будуть сьогодні.

— А звичайно. І серйозне питання на повістці—про клуб. Це ж «безобразіє»—говорила дівчина, запалившись—до сотні душ в організації і клубу нема. Тиняємось по приймах з одної школи в другу...

В коридорі раптом притихло, а за мить колихнулося все і ще з більшим гамором і шумом повалило в розчинені навстіж двері в залю осягну.

Гірлянди із сосни по стінах. У вінках зелених—портрети: Маркса, Леніна, Шевченка, Сковороди. І ще... ще... На естраді—хор. По залі заторготіли ослонами—сідали. Перегукувались, шушукали. Стихло. І раптом в тиші тій напруженій всі підвелися з місць. Гуркнув—упав стілець десь іззаду. Ще тиша. І враз—

— Повстаньє, гнані і голодні... Робітники усіх країн!..—фаркнули безліч червоних крил. Бились об стіни, в шибки. Сипали іскри червоні... І з безлічи очей молодих бризкали-бризкали іскри...

Стихло. Заторготіли ослони, і шепіт босенько пролопотів по залі. На естраду вийшла дівчина в квітчастому вбранні, з голубою стрічкою, обручем на жовтому волоссі. (Голуба на жовтому!). Читала з Олеся щось. (—... зграя лебедина...) і корчилася тілом худеньким, і очі під лоб запускала... По тому хор співав. Потім—дуєт: Мар'яна—Галька. (У, чорт, які голоси, аж у грудях—то похолоне, то наче аж обірветься щось)... Ще співав хтось. Декламували. І оплески—оплески...

Після Нюсі Гладкої мав читати Яшко. Тому, коли вона метеликом гігантським випурхнула на сцену й граційно голубою биндою хитнувши, почала якусь занадто сентиментальну річ, Яшко підвівся з ослону і в тиші напруженій навшпиньках подався за куліси. Там стояв хвильний і, не одриваючи очей, дивився на Нюсін повний стан... Романа чомусь пригадав—усміхнувся. А ще лист із дому пригадався чомусь. І наспіх мазками гарячковими:—гніда коняка ногу підняла, а по ній—кров, кров... на ріллю. І обіч—батько без шапки й розгублений, і Санько заплаканий, а очі злякані-злякані...

В залі заплескали. Яшко кинувся. А на естраді метелик гігантський сполохавсь, пурхнув граційно і зник за кулісами. Тоді Яшко підвівся по сходах і вийшов—хвильний став на поміст. Одкашлявся. Руку праву в кишеню заклав. Потім вийняв. Потім по волоссі провів нею назад й очима пробіг по залі. Враз кинув натхненно:

— Порвали кайдани. (Уривок з поеми).

Заля притихла. І в тиші тій:

... Тихо-тихо зашелестіли жита колосками.
(Панські жита)... Заробітчана жнуть: пітні
обличчя і руки порваті, й сорочка до
спини прилипає... А навколо—далі сивіють,

і копи... копи...—чужі. (Ой, не чужі ж то копи, не чужі! То шматки тіла заробітчанського, одірваті з кров'ю—за харч!..).

А далі сивіють. Од дороги раптом—брязь-брязь... (кайдани?). Брязь-брязь... (кайдани!).

(За роялем хлопчина довгов'язий у плетонці).

— Брязь-брязь...

Ось ближче. Розігнули спини заробітчане, глянули—юрба арештантів іде по шляху... Бліді, схудлі обличчя, кайдани на руках, на ногах...

(«Може в юрбі тій і Ленін ішов!—це з вірша:—і сумно кайдани брязь-брязь... і злякано вітер гайнув по дорозі»...).

Пройшли.

І спини ще нижче зігнули над збіжжям злидарі, і піт, а копи--чужі... (Ой, не чужі ж то копи, не чужі. То шматки тіла заробітчанського, одірвані з кров'ю за харч!..).

А на гони далекі, на буйні простори—брязь-брязь. Дні—ночі. Довгими роками. Враз буря червона з півночі налетіла. Під стріхами гукнула: «На майдан!—Кайдани рвати!..».

І шумів, клекотів майдан. В очах—заграви. І прапор червоний—(синє та біле під ноги!).

— Брязь! — Упали порваті кайдани. А вночі палав панський масток... І шуми весняні в червону зіму... І громи й веселка над степом...

Яшко обірвав. Кинув ще іскри з очей у залю припиншклу й незграбно повернувся—пішов за куліси. А ззаду оплески схопились—погнались за ним. Найшли й за кулісами, хвилею плюснули злетенька в розчервоніле обличчя. Він аж нахмурився. Почував, що тремтить увесь, і руки й ноги в колінях. Не міг стримати. Хвильний, папірець дернув на цигарку і тютюну насипав. Далі згадав: курити тут заборонено. І струснув тютюн додолу. А папірець пожмакав-пожмакав для чогось і теж кинув... Підвів голову—на естраді вже інший хтось. І дівчата з хору, вінком барвистим по-під стіною. Скраю Галька, зразу ж од Яшка і вище над ним. Великими плямами очей дивилася на нього. Всмійнулася. І руку впустила, простягла до нього... (А віями—тріп!..). Хлопець хвильний схопив її руку і тремтючо стиснув у своїй. Чув, як і її пальці міцно тиснули... А в очах—іскри, і на устах усмішка поранено забилася.

Завіса впала. А оплески лунали ще в залі. Далі знявся гомін і ослонами заторготіли.

З-за куліс повалили хористи, демонстранти. І Яшко з ними. А Михайло ззаду йшов, та кулачищем у спину:

— Молодець, Якове. Не ждав... Ій бо молодець. Були місця—мов жаром по-за шкурою. Ій бо правда!..

І знов кулачищем.

В залі вже знов шархали ногами, і лемент гасав. Посеред залу довгов'язий хлопчина розмахував руками й на все горло кричав:

— Товариші, ігри!.. У сусіда давайте!..

Загукали з усіх боків:

— В сусіда!

— К чорту!

— У сусі-іда!..

Розбилися на пари й зашархали знов, заспірали по залі...

...— Ви задоволені своїм сусідом?

— А що, думаєш на тебе промінню!

Шарх... шарх...

...— А ви довольні своєю сусідкою?

— А, хай їй морока! Розв'яжи, спасибі тобі...

Знов—шарх... шарх...

Яшко сплюнув нудливо і скрутив цигарку.—Бодай тобі, знов забув, що курити ж тут не можна. Ну, та нічого, надворі закурить... Він одшукав хлопців—дівчат своїх: комсомольців, а ще—Гальку. Стояла вона, до лутки прихилившись спиною, і з сумом дивилася на метушню... З сумом... (хто знає?). Може тому, що мигали перед очима квітчасті вбрання, бинди розкішні в косах, на станах... А на ній кохтина старенька з сукна домотканного і чоботи-шкрябуни на ногах, ще й драні... Може... А може,—що хотілося сміхом червоним сміятись. Кидати в очі—(кому?) й дивитися, як в очах тих сміх той сплітається з його іскристим сміхом... (з чим?).

Підійшов Яшко. Тепло глянув на дівчину і всміхнувся соняшно. Сквознув очима по обличчю, по кохтині аж до драних чобіт. Всміхнувся ще соняшно. А потім прихилився і спитав:

— В клуб із нами... Не підеш, Галю?

І так те:—«не підеш, Галю?»—торкнуло й зогріло дівча. Всміхнулася радісно, по-дитячому якимось, і головою хитнула.

— Піду. Ато тут тоскно якимось.

Біла дверей злилися з іншими. А Яшко ще став навшпиньки й, руку приклавши до рота, гукнув на залю:

— Члени КСМУ, на збори!

Не обзивалося. Чути лише—шарх... шарх...

— Ну, «нет, так не нада!»—і він на каблучці обкрутнувся до дверей:—поїхали, братва!

«Братва» за ним демонстративно покинула залю.

*

Морозно. І небо росхмарилось—зорями глянуло.

Ішли веселі, вервечкою, пообнімавшись-сплівшись в одне химерне тіло. Говорили. Хтось заводив пісні, й іноді регіт молодий шарпався й бентежив ніч...

За церквою повернули до Миколаївської школи (тут клуб їхній тимчасово у прийми пристав). Горіли огні. І як підійшли—тиша за склом вікон, лише голос один розмірено бренив. А назустріч йому з ослонів—очі, очі... молоді, з захопленням.

Увійшли навшпиньках і тихенько посідали-поставали по-підстіною од дверей. Доклад робила т. Соня про міжнародне становище. І незабаром скінчила. Тоді перерва була. Хто в коридор курити поліз, хто до рояля, до газет... Якийсь семінарист оповідав про вечірку

щось і мабуть про Яшка, бо раптом глянули на нього в куток, а двоє хлопців, підбігши, схопили під руки й потягли насередину.

— Читай оте, що на вечірці «дрібнобуржуазній» читав.

— Та бий його, а вже тоді нехай чита!—сміялись.

— Душещипатильніше буде.

— Читай.

Яшко ясно всміхнувся і патли рукою назад одкинув.

— Тсс...

І знов— ...шуміли, шуміли жита колосками... (Панські жита). І бряжчали кайдани знов... (за роялем—хтось). А в кімнаті тиша напружена і очі молоді задумані—з-по-під стін і в двері ще цілий залп очей молодих задуманих...

А коли скінчив, вихор закрутивсь по кімнаті. Простягали руки до Яшка, тиснули, качали...

І сказав хтось задумано:

— Так, як було...

А ще хтось:

— Що тобі, Якове, оце двигати завтра на Харків, та в «Плуг» записувати.

Сміх.

— Може й тебе Остап Вишня шкрябоне в жартові, як отого поета, що дома ще 12 томів зосталось...

— Або, як діякона довгогривого!

— Го-го-го-о!..

Сміх. До роялю підійшов хтось і загравав. А Мар'яна з Танькою наймичка це Гладких,—співали вдвох:

— Коли розлучаються двоє,
За руки беруться вони...

Біля маленького столику Михайло з Карпом у шашки різались і страшенно кожен хотів заперти другого. А круг столу великого над газетами—хлопці. І в коридорі курили, і по ослонах де-не-де.

Яшко підійшов у куток до роялю і сів—заслухався.

— Той сум, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом сами...

Мар'яна враз обірвала і, змахнувши руками за голову, одійшла. А хтось підхопив—співали далі. Вона ж пройшлась по кімнаті, насередині крутнулась і, руки впустивши, підійшла до Яшка і всміхнулася. Враз сіла на коліна йому, а руками голову обхватила і пригорнула міцно і довго так. Згодом одкинулася головою і в очі глянула. Всміхнулася іще.

— Так... Значить, Якове, любові нашої печальної пришов трагі-чеській кінець?

— Як це?

— А так...

Ще всміхнулася напружено. А тоді враз одірвала погляд од його очей і з розмаху кинула—вдарилась об стіну. Яшко бачив у профіль її губи скривлені, може од болю. Потім ворухнулися, і біль на них ростав.

Вона повернулася ізнов до Яшка і мовила:

— Але, Яшко, Галька—не Мар'яна. Знаєш, пісня є: «Необачно був по струнах, аж доки їх не порвав!»—тихенько, але з жагою про-співала вона гарячково і далі говорила:—моїх ти, Якове, не порвав. Бо в мене струни ті із жил волячих. А Галя...

Вона оглянулась раптом—поруч стояла та. Тоді схопила, притягла її до себе і знов до Яшка головами нахилилися.

— О, глянь—задумане-задумане...

Гостро глянула ув очі їй і пошепки:

— Галю, а що коли б тебе любив хто, а потім полюбив иншу?

Дівчина здвигнула плечима і очі впустила.

— Так, — задумано сказала Мар'яна. Далі підвелась і одійшла до дівчат, що хором співали. Змахнула руками за голову, а голос із жагою у пісню журливу вплела.

Яшко держав Гальку за стан. Обличчям близько до її обличчя. Враз потягнувсь і її притяг тремтючо. А тоді жадно устами припав до великих очей...

Мить...

Об стіл раптом постукотів оливець, і голос Сонін, як грім на голову:

— Т. Якове, цілуватись на зборах заборонено.

Залпом очі на них.—Тиша. Галька сковзнула і зашарилася вся, і очі впустила додолу.

А Яшко підвівся зомлілий. Потім усміхнувся, потім брови нахмутив:

— Я дозволю собі запитати т. Соню,—сказав він,—кого я поцілував? Її чи когось иншу?

— Когось иншу, т. Якове.

— Ну, тоді... — хлопець усміхнувся і розвів із жалем руками: — прошу пробачити: я страшенно образив Соню. Ну, та не плач. На другій перерві я вже й тебе поцілую. Чого ти журишся?!

І обличчя серйозне. А в Соні—теж. Врешті, не вдержалась таки—засміялася. А за нею регіт молодий шарпнувся. Об стіни бивсь, крізь вікна в ніч летів... Як стихло трохи, Соня раптом іще постукотіла оливцем по столу, а тоді серйозна перейшла до слідуячого питання повістки денної, про клуб комсомольський... Струною натягся й бренів голос її молодий, металевий, а назустріч—очі, очі... молоді, з захопленням... І з стіни Маркс мовчав: не бачив нічого—боком сюди. А Ленін бачив усе. Тому примружив очі й по-батьківському любовно усміхнувся...

Пізно за північ розходились з клубу. Сивий дід Махтей, сторож шкільний, у самій сорочці, білий, як привид (мабуть—з печи)—підпирав двері дрючком і незадоволено бубонів щось під ніс собі. А в ніч шарахнулись голоси молоді й іноді регіт шарпався—будив, бентежив осінню ніч...

*

Обривалися—падали дні. В минуле падали, падали, падали... як листя пожовкле. (Бо—осінь). Ключилися хмари, кудлатою брудною кодрею сунулись-сунулись над містечком. Та все ключилися. Тому й мряка день—ніч... А на ранок мороз сивиною вкривав землю, стріхи, дерева...

Хлопці жили. А в хаті, як і раніш, ще не топилася грубка, і як дмухнути—пара сивенька з рота. В кутку од дверей, кодрею забитих, на каналі дощаній хорий Михайло тихо стогнав. Романа не було дома,—побіг на базар за молоком для хорого. Яшко—дома. З кутка в кутку снував він по діагоналі, думи сумні на тисячу пасом! Зціплені уста і брови нахмурені. А ноги кроками хвильними з кутка в кутку. Вже й стежку на соломі втоптали... Враз став посеред хати і поглядає у вікно. Біля воза під вікном сухоребра кобиличина викалялась. А дідок у білому кошуку шаньку надів їй на морду. (Це—батько Михайлів. Учора сутіннями приїхав він з дому. А Яшкові звістку сумну, нерозважну з дому привіз.)

Хлопець зірвавсь і знов заходив хвильний по хаті.

— Н-да. Ну що його робити?

З дому писали: «пропала коняка. Зостались, як без рук»... І уявлення буйне Яшкове хапаючись і хвильно клало мазки:

На вигоні у глинишах—плямо червоне. Кружляє над ним гайворіння—кряче... обіч гризуться собаки...

А в хату увійшов батько журний. Ганчіркою руки потер. (Шкіру здирали). І сів кінці столу похмурий, задуманий... Гаркотіли прядки. То мати з невісткою сум свій у пряжу тоненьку впрядають... З-за коминка зиркнули злякані очі Санькови, потім зникли в кутку.

І сказала мати крізь сум:

— Гарасько заходив—до сина їхатиме. Може б і ми що своєму передали?

Мовчання.

... А увечері блимав каганчик на столі, і прядки гуркотіли. А за столом Маринка над клаптиком паперу схилилася. Ось умочила перо у пляшечку, а очі на батька підвела.

Сидів він на лаві задуманий і мовчазний. Підвів голову:

— Написала про коняку?

— Вже.

— Пиши ще ось що:— не судилося, видно, сину, вибитись тобі на людську дорогу... Чим допоможемо?..

Шкряб... шкряб...

— ... Рошитайся з хазяйкою і сам приїжджай додому...

Шкряб... шкряб...

— ... Їй передаємо це мішок жита за місяць, а за цей тиждень, що жив, хай не щита вже пожалуста—нешастя ж у нас таке! Кожен хунт, як проскуру бережемо...

Шкрябало перо—незграбні літери виводило. Задумано дивився батько в землю. А мати прядкою—гур... гур... Свій сивий сум у пряжу тоненьку впрядала...

— Н-да. Ну що його робити?

Яшко зупинивсь посеред хати і пальцями гребонув, заплутався ними в волоссі. А повз вікно Роман пробіг із глечиком. А в хату батько Михайлів увійшов. Підійшов до сина і сів на стільцеві.

— Ну то я поїду вже.

— Та ось же поснідаєте та й поїдете,—тихо відповів Михайло.

— А ти, Якове, кинь. Не їдь.

Він підвівся на лікоть й позападалими очима дивився на товариша.

— Ще попробуємо. Треба з товаришами побалакати, може як небудь...

— Я не їду,—кинув Яшко.—Барахло передам. А дома так скажете: zostавсь—може що придумає. А ні—ну тоді вже й я прийду їх об'їдати.

Зразу ж, поснідавши, батько Михайлів поїхав. Хлопці закурили, й Роман за зшиток узявсь, почав читати. А Яшко ліг на ліжко упоперек, у шапці, в чоботях, і думав—думав... На лекції не ходив. Лежав на ліжку—думав. З кутка в куток ходив—снував на тисячу пасом думи сумні... А ще курив без кінця, одну цигарку до другої припалював. Аж доки Михайло закашлявся. Тоді одхилив двері і рушником гнав сивий тютюновий туман у сіни... Знов падав на ліжко і думав—думав...

І прийшли в мовчанню сутіні, у вікно заглянули. Підійшли—над ліжком нахилилися низько-низько. Тоді ж застогнав дужче Михайло в кутку. І Роман прийшов. А з ним ще хтось (поночі, не видно).

Засвітили каганця.

— О, та в вас тут лазарет настоящий: один-два... Тсс... Михайло спить.

Мар'яна?

Повернув голову—так: Мар'яна. А ще—Галька біля столу сумна така. Мар'яна навшпиньках підійшла до ліжка:

— Ну то й чого ти обердюжився, парубище отакенний!—і вона затормошила Яшка, і всміхнулася ніжно-ніжно, а з боєм. Яшко й собі посміхнувся і теж з боєм. Потім підвівся й сів на ліжкові:

— Ну що?

— Не ну що, а «дело в следующем»—це Мар'яна. Й заговорила хвильна та поривна.—Роман їм усе сказав, і, на її думку, їхати йому додому, це—дурниця, страшенна дурниця: рік тут один zostавсь.—Безглуздя—це! І говорити про це немає чого. Це—раз. По-друге:—жити на отій одній хлібині—теж далеко не заїдеш. Це—два. І ясно це, балачки зайві. А от що треба обміркувати як слід: де дістати того, чого треба, щоб жити—хлібця!?

— Над оцим треба подумати, хлопці.

Мовчали—думали. І озвалася знов Мар'яна перша:

— Тут хоча б на місяць один, поки школу вечірню відчинять, а тоді б викладати що взяв... якось було б...

Знов мовчали—думали. І ще озвалась Мар'яна:

— Так от. Ну, Яшко, що в тебе з барахла зараз є?

Яшко почухав потилицю:

— От дурака отакого зваляв. І як я не додумався?! Передав же додому: і сіряка й сорочки, і кодрю. Рядно та подушка є,—сказав.

— Ну це, так би мовити,—«мінімум власницький»,—сумно всміхнулася дівчина.—Добре. Ну, а в Михайла? Да—спить!

— Чортма й у Михайла чого путнього,—відмовив Роман.

— Так... Ну, а в тебе?

Роман серйозно оглянув себе аж до ніг. Тоді кинув погляд на корзинку свою й замислився. Мовив згодом:

— Хіба з сорочок що-небудь.

Враз ляснув долонею себе по лобові й схопивсь, та аж усміхнувся. Метнувся до вішалки й за мить став перед обличчями їх із сорочкою смугнастою.

— О, чудова річ.

Він по-спекулянтському роскинув її на руці, а пальцями другої помняв-помняв.

— Що тобі нада! Прочність, «ізящество». От нащот чистоти—умолчу.

— Нічого. Ми ось її одіждемо, любісеньку, серйозно сказала Мар'яна. Розглянула сорочку потім і, згорнувши, поклала собі на коліна.—Пуд жита хоч і зараз дадуть. Ну та в нас ще найдемо щось. Зараз до нас підемо.

Вона підвелась і Яшка взяла об-руку. Той похитав головою.

— Чого?

— Так.

Ще й сорочку взяв у неї з рук, на стіл поклав. Тоді Мар'яна гостро і довго подивилася йому в очі. І враз блиснула своїми.

— Як що так—сволоч же ти, Якове, після цього і—все.

Одвернулася в профіль до нього. А Яшко задумано і з боєм усміхнувся. А в Романовій голові в ту мить чудова ідея виникла:

— Барахло як загнати, не купувати зараз хліба. А от що: спекулювати сперш, а тоді. Страшенно вигідна махінація!—говорив він захоплено:—хочете приклад?

— А ну-ну.

— Ну от. Всі ви знаєте—є Нюсічка така. І в неї мамаша солідна є. Так оця мамаша палець об палець не вдарить, а тільки й того, що раз на тиждень «вояж у Харків делають»—ну яєчки там, масличко, кури різані... І дома в них—ви подивіться:—всі 24 удовольствія. Навіть уже мармазоля якась у домі стала появлятися і Нюсічку всяким пластичним рухам навчають. О, брат, що спекуляція робить!

Мар'яна скривилась злегенька і брови на лоб підтягла. Роман догадався.

— Що, похабна комбінація?—спитав він.

Дівчина здвинула плечима. А Роман серйозно:

— Ні чорта! Коли життя придавить тебе за горлянку, філософствувати ніколи. А гризи, дряпай, ато задавить!

— І то...—задумано сказала Мар'яна і взяла зі столу сорочку. А Яшкові всміхнулася тихенько і об руку взяла.

Пішли.

... На за-Ворсклі, в маленькій хатинці дівчачій Яшко сидів на Мар'яниному ліжку й задумано дивився на долівку. А дівчина під ліжко нагнулася—шарила щось. В кухні чути було—Галька в ночвах оджимала сорочку смугнасту Романову. Враз Мар'яна витягла черевики з-під ліжка й на стілець поклала. А сама знизу, з долівки глянула Яшкові в лице і посміхнулася ніжно, задумано... (Може згадала: колись сидів він отак у неї на ліжку, а вона дивилася знизу в очі йому, і так же ніжно задумано всміхалась...).

На дверях стала Галька. Рукава по лікоть засучені, й волосся пас-
жами вибилось з-під хустки. Стояла. Глянула на хлопця, на Мар'яну,
на черевики—і на вустах усмішка болюча. А очі на Яшка з журбою:

— Ах, ну що б же я дала тобі?—немає нічого... Хіба себе? усю!
з душею!..

*

І було так потім: у неділю на базарі Яшко змішався з товпою.
Під клекіт базарний пройшов раз поміж рядів, удруге, ще... Тоді став
обіч. Під пахвою черевики й сорочка згорнута. А їм, як повилазило
всім—і досі ніхто ще й не прицінівсь. Сердитий був. Гортався в стар-
реньку шинельчину з дрібним тремтінням (вітер холодний із степу),
а пальцями ніг ворухив у драних і мокрих чоботях.

— Ех, життя. Мать твою бог любив!

Нарешті, загнав таки. А на гроші ті сала купив. Без малого не
тридцять хунтів. Ще й на дорогу zostалося. На квитка якраз—один
карбованець тридцять чотири коп. золотом.

І ще було так:—сутіннями того ж дня вліз у червоний вагон тов-
пас. № 32. Паровоз скрикнув і рушив. А з дверей видно—огні-огні
містечкові, забігали, заметушилися. Потім застогнав глухо міст під коле-
сами, і річка внизу забелькотіла. Потім степ німо глянув у двері.
Думав-думав щось. А Яшко аж віями до його вій припав (з вагона
перехилився)—розгадати хотів. Тоді він тихо зітхнув і з сумом у мряку
загорнувся...

А ззаду за плече хтось торкнув:

— Позвольте, громадян.

Яшко одхилився. А хтось у сірому смикнув за двері і з шумом
зачинив їх.

Тісно в вагоні і поночі—свічки не давали ще. Чулася в темряві
розмова про ціни, про ціни... А ще хтось старечо на молодь скар-
жився—в вагон не пускали. В кутку два голоси тужно виводили слова
сумної пісні:

Ой у полі жито копитами збито,

Під білою березою козаченька вбито.

І робилося сумно... Враз голос один обірвався.

— Братішка, дай бичка.

Яшко дав. Той затягся жадно і блиснули на мить—Яшко бачив—
кінчик носа, пляма очей, шлем із зіркою.

Іще було сумно. (Чому?).

Згадався степ задуманий—у мряку загорнувся. А було ж—шуміли
жита... Хвилювались жита... А десь греміли громи. І плями червоні
займались—горіли. Як маки червоні...

І прийшла дівчина з карими очима.

Та підняла китаєчку та й заголосила...—знову тужили голоси.

А хтось зарепетував раптом:

— Осторожніше з ногами. В корзині не каміння везу, а яйчки..

Тоді ж Яшко схиливсь головою до тих двох голів і з сумом голос
свій уплів в пісню журливу.

Ніч. Ранок. А в обід—дайош Харків!

Ще на сходах вокзалу клекіт шуму налетів на хлопця з клуночком, ударив і облив усього. Безліччю бризків розсипавсь на бурковці під ноги... Ступив крок Яшко, ще... А повідь весняна, шумлива підхопила, як криги скалочку, жбурляла й таскала з шумом... По боках—будинки кам'яні. А Яшкові здавалось, що не будинки то. Що це—не вулиця. А в скелі кам'яній, величезній, що краю їй немає, армія якихось дивних муравок нори проточили. Роскішні, з блакитною стелею, з мозками фарб веселки по стінах... А навхрест в усі боки теж—нори-нори... З блакитними стелями, шумом руху залляті, плямами-бризками фарбів забризкані...

Хлопця таскала повідь весняна. А він одчув раптом, що тане-тане, як криги тої скалочка. Що ось-ось загубить себе...

Заглянув на свої чоботи драні, на поли забрьоханої шинельчини. Всміхнувся. (Є, є ще він, не ростав!). Але який маленький він, та ж комашина. І як ногами кумедно: мель-мель... а на місці неначе. Під пахвою клуночок, мов крапка біленька. А в крапці тій—уся доля його. (Загрозне на весняній дорозі? Чи з дзвонами на гони соняшні рожево полетить?..).

Щось ударило, штовхнуло. Яшко оглянувся і наткнувся, ударивсь об когось. І шуми, шуми залляли... Хлопець збіг з тротуару й пішов бурковкою збоку. Спереді нісся сиреною автомобіль. І ззаді хтось крикнув. І збоку з провулку трамвай набіг і став на дорозі. А ззаді ще крик...

Яшко оглянувся хапний, а тоді зайцем прищулено—шмиг!.. через улицю. Та в провулок глухенький.

— Нехай тобі аби що...

Поклав клунок на землю під стовбур окації і дернув з газети на цигарку, а з кісета тютюну насипав. Зробив. А тоді витяг «зажигалку»—кресь-кресь... Не горить.

— Бензину чорт ма. От не везе отак.

Враз, хапаючись, встромив цигарку в рота й до тротуару;

— Дозвольте прикурити, товаришу.

Хтось в сірому пальто зупинив постать свою під кутом в 60° наперед. (Ай, ніколи ж!). А Яшко обличчям прихилився до цигарки й заплямав губами. Лише затлілось, сіре пальто метнулося враз і зникло... Яшко всміхнувся.

— О, брат. Не те що закурити по-хорошому з чоловіком. Сіли б хоч і отут на східцях і чвіркали б крізь зуби, і розговори розговарювали б...

Знов усміхнувся.

— Еге ж. Тут і прикурити чоловікові нема часу дати. Не життя, а льот. Іменно:—льот.

Насупроти, з тунеля воріт вийшла стара, згорблена жінка з кошиком. Як порівнялася з Яшком, він спитав її, чи не на базар іде вона часом?

— На базар, шинку, на базар,—одмовила та ласкаво.

— Це чудесно!

Він узяв клунок під пахву і щільно притулив до себе. Не такі ми, мовляв, уже й «сері». Знаємо ваші базарі—хап, хап... Та чорта з два! Пішов слідом.

На базарі справи свої улаштував «за 1 сорт», так би мовити. Сало продав по 650, перекупці. Це бариш без малого не копійка на копійку.

— О, іменно, як каже Роман: «разчудесна махінація». Із пшика стакий оборотище!

Веселий був. А тут ще трапились на барахолці черевики деше-
венькі. Купив Мар'яні. На останні гроші ситцю набрав по 700. Аж 10 аршин. Шуточка? Це навіть, коли й Романові зараз на сорочку віддати, і то зостанеться: 6 х на мільярд, розділене на 2 (пуд жита це а них)—3 пуди жита. Мішок, та ще ж і набитий—як-як зав'язкою обведеш...—«от і місяць цілий живемо»—розміркував хлопець.—«А там може школу вечірню одчинять... місце дадуть»...

Радий був. Тинявся по базару, пихкаючи цигаркою, розглядаю-
чись, хапаючи вражіння. Потім до центру подався. Через місточок, улицею тихою вгору. Зійшов на вул. Лібкнехта. Це тут десь «Селян-
ська Правда» міститься. (В кишені у хлопця зшиток віршів). Але не пощастило, в редакції нікого вже не було. А дівчина якась, що вий-
шла з кімнатки в кінці коридора, сказала:

— Були—поросходились. А ще увечері заходять.

— Ага!

Яшко попрохав у дівчини води й напився. Тоді вийшов на
вулицю знов. І знов повідь шумлива набігла, схопила й понесла
його...

На Павловській площі став раптом і почав розглядатися. Здається ж
така адреса в листі:—Павлівська пл., Сельбудинок... Спитав когось. Той
показав на великий жовтий будинок на розі.

— Оце він.

— Спасибі.

Яшко перебіг площу, переплутану трамвайним рухом, і одчинив
масивні скляні двері. За ширмою, теж скляною, спитав когось, де
саме живе Прокіп Яшний. Забув число кімнати, чи 36, чи 63. Чоловік
довго дивився в лист якийсь.

Сказав потім:

— У 63. Це—аж-аж-аж...

І показав рукою в стелю.

Хлопець подякував і сходами пішов нагору. Знайшов. Так—63.
А на дверях—замок малюсенький. Яшко свиснув злегенька й замок
рукою торкнув.

— Це вже хужеє. Отака зустріч!—Похитав він головою.—Ну та
кат його бери,—спішити нікуди. Потяг аж завтра опівночі. Може таки
діждеться.

Прийшовся раз—удруге по неосвітленому ще коридору. А тоді
зійшов на сходи й сів побіля перила. Почав підобідувати. Це так:
поставив на коліна клуночок свій, витяг хліба шматок, хотів ще й сала
та тільки подивився. Подумав:—нехай уже з Прокопом гульнемо.
Мабуть і йому тут не дуже «ахтітельно нащот жратви». А ще, хліб
кутуляючи, розглядав черевики, що Мар'яні повезе... Чудово вийшло.
А було ж,—хоч у прірву сторч головою...

Пройшла сходами якась жінка стомлено (...крила стомились
у льоті..). Глянула на хлопця, глянула вперед. Пройшла. І тоді ж

раптом фаркнуло нечутно світло—налило коридор, залило сходи... А на білій стіні червоні слова вирізались:

Врага не буде супостата

І будуть люди на землі...

Т. Шевченко.

Знизу десь глибоко на дні почувся шум багатьох ніг по сходах. Ближче. Пробігло двоє дівчат з книжками. Молодо каблуками зачкали—зникли в коридорі. Ще дівчина і два хлопці. Ще хлопці... Проходячи повз Яшка пильно дивилися на нього. А один пройшов уже був, а тоді зупинивсь і згори ще глянув. І Яшко підвівся.

— А, чорт! Де бо ти взявся?

Це—перший. Кинувся до товариша і згріб його в лапи. Яшко тільки всміхнувся до нього й очима, й устами, і всім обличчям:

— Приїхав.

— Та бачу, що приїхав. От молодчина! Йй бо. Ходім!..

А на ході обіймав товариша і радо сміявся тому в лице:

— Та вигляд у тебе побідоносний! Йй бо...

У хаті вже повно хлопців-студентів. Сиділи на ліжках групами, по одинці. Розмовляли, сміялись... які вечеряти лагодились.

Посідали й хлопці—Прокіп-Яшко,—на ліжкові од вікна. Дивились один на одного й сміялися. А ще говорили-говорили... Сперш Яшко. Про семінарію, про хлопців—дівчат знайомих, що по-весні Прокіп розлучився з ними... А ще про себе... Прокіп засмутився тоді (коняка пропала... і настрій у Яшка був—хоч топись!...). Коли ж розповідав про збори «на погорілих», за подорож, про настрої тут у місті—реготався гучно і ляскав по колінах товариша, по спині. Потім перебив мову Яшкову й зоговорив для чогось пошепки:

— О, братуха, було й зо мною таке по-первах...—Будинки давлять... Шум упав на череп і трощить його... А в очах метелиця якась червона... Йй бо. Хоч ти драла давай. А воно ж іще літом було... Вдень і нічого: бігаєш, про папку думаєш... А от як підійде ніч... ляжеш бувало,—а в вікно розчинене—шуми весняні... оркестра десь... огні... Устромиш голову під подушку й замреш... А десь тихо-тихо туман колихнеться. І роси заблищать... А жита зітхнуть і зашумлять тихо-тихо... Потім—сонце... І дзвенять коси... І долина безкрая сивіє...

Ех, чом він не поет. Таку б поему катнув, що тільки прочитай!

І всміхнувся. А потім замислився.

— Ну, а тепер не те,—говорив далі,—був дома оце три дні. «Грусть і тоска безисходная». Правда, за три дні їв аж 33 рази. Але зате серце тукнуло тричі за 3 дні, і в голові три думки проповзли... А тут за цей час місто без нього на тисячі гін умчало... І степ не кличе вже—рукою махнув. Хіба, як у животі «румуни на скрипки заграють», згадаються галушки гарячі.. сальце на сквороді...

Він усміхнувся. І Яшко теж. Потім дістав клуночок і вийняв хліба, сала—розіслав на ганчірочці на ліжкові. Вечеряти сіли. І спитав, кутуляючи щелепами, Прокіп якось:

— А ти ж і досі «на Парнас усіленно карабкаєшься»?

Яшко всміхнувся і хитнув головою.

— Навіть одчаївся був сьогодні та в «Селянську Правду» заходив. Аж не застав нікого.

— То ні чорта,—Прокіп потішав,—завтра застанеш. Ато й на квартиру можна. Редактор під нами отут живе. Душа—чолов'яга. А плужане «папашою» його звуть.

Він звів раптом брови й подумав.

— Сьогодні що в нас? Да, це ж і плужане сьогодні в нас. Чудово. От, брат, і побачиш «Плуг». А поїдеш додому—перелогам гукнеш: «Тремтїть, бо вже плуг колішнюю бряжчить—їде на ви!»

Зареготалися збоку на ліжкові хлопці. І Прокіп сам. А стихло—в кутку десь молоді голоси сперечались палко про щось... І за вікном—огні огні... і шуми...

*

О пів на восьму хлопці спустилися по сходах на другий поверх і зайшли в шумну кімнату. (На дверях—«книгозбірня»). Людей було вже чимало і ще надходили. Більш молодь: хлопці—дівчата... Яшко, як глянув сперш—вразило:—пани якісь. Потім згадав, що Харків же це не яка-небудь Голодрабівка. От і не сіряки, не кожухи, а чоботи не в кізяках волячих... А ще побачив кілька шинель стареньких і справжніх мужицьких кожухів. (Може на з'їзд приїхали, а в Сельбуді зупинилися—ну й на «Плуг»). А ось у групі дівчат молоденьких якась із сміхом, а чоботята «незаможницькі». (Може торік іще була Мар'яною—Галькою, а потім командировка у ВУЗ, ну і...).

Зрадів чомусь. А в грудях—хлюп!..

Прокіп десь у товпі—«нащот протеже парнасцю молодому». А «парнасець» сам пройшовся по кімнаті. Підійшов—покрутив шере-товку, що тут стояла. Розглянув діаграму парів, плакати по стінах. Тоді пройшов по-під вікнами і підійшов до великого столу в кутку. Глянув, а на столі тому—село майбутнє (модель). ...На майдані великий в українському стилі Сельбудинок. А навколо по лініях квадрату—хати, хати... Під черепицею, з великими вікнами, з ганками... і біля них ніяких інших будівель, ні загонів, ні клунь. Хіба погрібець, або що... З майдану на всі боки дороги розбіглись. Побігли поміж хат, далі—поміж золотого шелесту хлібів на степу...

Яшко замарився. Дивиться на модель, а здавалося, що то справжнє село. А хати—іграшки, а дороги—стрічки хтось розістлав, бо на тисячі метрів він—Яшко—угорі. Бринить пропелер—гу-у... (Забув, що то гомін. І внизу, як на долоні—степ радісний новий... Нема латок—зорано межі. І на гони соняшні, куди лиш око гляне—хвилі... хвилі... (Збіжжя золоте)—шмат жита в 1000 д., пшениці—1000 д., ячменю—1000 д... Обіч—ще збіглися дороги. В ворота широкі «Сільгосподаря» влетіли з розгону... (О, та це ж бувша панська економія. Диви!). По загонах—товар. Під повітками—машини в дрімоті. І будинки якісь. І люде на подвір'ї сновигають в ранкові синім... З-за обрію—сонце... І враз гудок скрикнув спросоння. Над хлібами стиглими покотився ранковий привіт... А з села комунари повалили вервечками на ранкові роси... На радісну працю...

Ззаду хтось ляснув по плечу. Кинувсь Яшко й посміхнувся задумано.

— Читаємо—сказав Прокіп.

— Добре.

І знов усміхнувся. І знов замарено:

— А я оце того... Фантазійку роспугав, та знаєш... Скочки на соняшні гони... Аж дух забило!

Ще всміхнувся. А Прокіп обняв за стан і на ході вже:

— Ах, ти, мій мрійнику невгомонний!

Заля вщерть заллята рухом, молодими лункими голосами. Од дверей пройшов якийсь чоловік в окулярах і з товстим портфелем.

— Оце ж тобі й голова «Плугу»—сказав Прокіп.

— Оце?

Голова зайшов за стіл, де вже сиділи інші, й портфеля поклав. А тоді запалив цигарку. Кільки рук простяглись до його пачки, а потім до рота. В залі стихати почало, й ослонами заторготіли. А в двері ще, як муравка, бігли зі стільцями, з ослонами. За столом говорили про щось жваво. Потім молодий хлопчина, що весь—рух самий, раптом застукотів об стіл оливцем. І в залі стихло.

І було перше: доклад голови про літературне життя наших «рідненьких земляків» в еміграції.

Яшко уважно слухав. А перед очима—розгублені та злі обличчя «земляків», викинутих хвилею червоною на піщані береги. Ач губи як зло скривлені на «неньку рідну» помолоділу, в червоній хустці! Не любить вона їх, не любить. А менших синів, одурених, обкрадених, менших синів—сіром, що змалечку по наймах бідували,—ой, як же вона любить!.. І колись (греміли, тоді громи—голота степи одбирала)—навколюшки тоді молилася старенька: «Боже правий, допоможи ж правді подужати!» А на тих—руки натружені свої з прокльоном підняла...

Після докладу читав хтось оповідання. Потім читались поезії...

Яшко слухав і кожне слово жадно хапав. А очима линув—припадав до вій тому й тремтів укупі з ними, аж доки оплески, тоді злітав і припадав—тремтів на віях у другого...

Враз із-за столу, як оплески стихли, почув коротеньке: «т. Іщенко» Хвильний схопивсь і якось, мов не своїми ногами, підійшов до столу. Повернув обличчя до очей разками. А рукою хвильно волосся гребонув, назад одкинув.

Читав. Сперш уривок з поеми, а потім ще два вірші. (Тиша у залі. За вікном захрокав—промчав автомобіль...). А коли скінчив, оплески як злива хлюпнули в розчервоніле обличчя і весь він затремтів дрібно так.

Зробили перерву.

У залі знов заметушилися, зашуміли. Круг столу, по-під стінами сиділи—стояли групами і розмовляли. І бились об стіни, об стелю молоді голоси, наляляли залю вщерть дзвінками скалочками.

Яшко був схвильований. Він ходив по залі і відчував, що довкола нього всі рідні, всі такі близькі, і він ніби тут не перший раз, а давно вже з ними, завжди.

Підбіг Прокіп. Він був задоволений і схвильовано потиснув руку. Потім пішли разом.

Прокіп часто нахилився до нього і називав прізвище якого-небудь письменника чи поета. Вони були тут. Такі ж звичайні, як і всі. І Яшко міг підійти до кожного з них і говорити, як з товаришем.

Від цього Яшко розхвилювався ще дужче.

Він тепер згадував те, що читав їхнього, і пригадував ще, якими уявляв їх раніше.

— Так, так, таким я й уявляв його: і тонкий... тільки без пенсне...»

Хотілось підійти до нього, ні, до всіх, і говорити, говорити, але Яшко не насмів... так і не балакав.

Оливець раптом знов застукотів об стіл і рухливий товариш, що сидів поруч з головою, енергійно запрохав до тиші. Заторготіли ослони і стихло в залі. Взялись до розгляду зачитаного. Говорило багацько. Просто і тепло, як дома в сім'ї. Без рухів артистичних, іноді з усмішкою до того, кого «крили». Іноді в балачку встрявав із місця хтось—не втерпити!—Тоді оливець знову стукотів об стіл і сажав нетерплячого на стільця. (Успієш! Як напірі!).

Яшко уважно слухав. По п'ятах біг за думкою промовця. Іноді слово яке незнайоме перечіпало на мить—задумувався, а тоді—плиг через нього і далі по слідах... Говорили й за нього. Кожен злегенька торкався. Ну... добре написано. Є сильні місця. Є чуття і думка. Ну... і Сосюру автор читав. І це—добре. На ньому й виховається... А хтось з захопленням малюнок його скопіював: юрба в кайдани закутих шляхом...

Може і Ленін в юрбі тій ішов.

І сумно кайдани—брязь... брязь...

... І злякано вітер гайнув по дорозі...

— Це—малюнок. Це—надзвичайно чудовий малюнок... А мазки! Ви вслухайтесь—брязь... брязь... І далі—...злякано вітер гайнув по дорозі... Я бачу—шлях...

Юрба в кайданах, а в ній може і Ленін ішов...

Бачу, як вітер спід ніг зірвався, побіг по дорозі курній, на стерні крутнув... Ну і талан у т. силенний. Живе на селі. Молодий, здоровий. Пахне ріллею весняною і шелест житів у його, іноді надзвичайно тонких, асонансах...

Яшко спитав у Прокопа, що то—«асонанс». Той здвигнув плечима.

І ще хтось говорив, і ще...

Скінчилась вечірка о 2 годині ночі.

*

Нагорі, в кімнаті 63, спали вже, коли юрбою влетіли хлопці з «Плуга». Хтось уключив світ. Почали роздягатись, підвечерювати, перекидаючись словами з кутків. Де-хто спати вкладався. І Яшко з Прокопом теж. Під'їли нашвидку і в ліжко лягли. Стихло помалу. А тоді хтось весь у білому босоніж перебіг через кімнату і клацнуло щось на стіні. Мла впала. Лише в вікно лився тихий світ сонного міста...

Яшкові не спалося. Ніло тіло все і голова боліла. Може од дум, що бігли-неслися кудись, як повідь та з людей по вулицях шумних. Сів на ліжкові й закутив. А тоді підійшов до вікна. Місто спало. В саяві блідо-голубому німо стояли масиви—будинки. І тиша на майдані. І тиша по вулицях... Спить армія муравина. А вранці знов скрикнуть бурковки і загремлять... І побіжать тротуари... І дим під стелю голубу... І шуми-шуми...

Стояв—очі задумано.

Він теж—рядовий з тої армії незчислимої, що кулю всю земну пальцями мозолястими обхватила. Що, що муравка він малюсінька?! А серце не кричить хіба: дайш увесь світ, обійму!.. А весь хіба не поривання саме: на соняшні гони! Ах, швидче на соняшні гони, щоб аж дух забило!..

Стояв—очі задумано...

На другий день рано встав і зразу ж загубився в клекоті руху. В старенькій шинельчині біг він у товпі з клуночком під пахвою до «Селянської Правди», в музей, у книгозбірню... Найдовше був тут. Голодно накинувся на газети, на часописи і ковтав жадно один за одним, аж поки бібліотекарша на зазначила:

— Зараз книгозбірня зачиняється.

Тоді підвівся учаділий і, хитаючись, вийшов на вулицю.

Вечір над містом нахилив своє хмурне обличчя—думав: злякається. А воно сміхом-огнями бризнуло в обличчя хмуре. І знов—греміли бурковки, бігли тротуари... І шум, і вогні... Тоді вечір зітхнув і замислився...

А Яшко на хвилинку до Прокопа в кімнату нагорі забіг. Посиділи—поговорили. Недовго. А тоді розпрощалися. Щирі й веселі обидва. Прокіп ще провів трохи товариша на Катеринославську вулицю, показав, як найпростіш до вокзалу дійти, і простяг руку на прощання. Яшко стиснув. А хвиля шумна враз ударила-підхопила й потаскала, як трісочку, вниз по осяяній вулиці...

*

На вокзалі в залі «III класи» було повно народу. Хвости простяглися до кас. Метушилися люде з клунками, з корзинами. Стояли товпою посеред залі, по-під стінами, і на ослонах сиділи. А над усім—гу-у... гу-у... Гомін. Шархання ніг...

Яшко одразу аж виріс неначе до натуральної своєї величини. (Кожухи, сіряки, хустки вовняні «домоткані»... І в лице дало пахом ріль.). Він проліз у товпі до ослонів, пройшовся між них, розглядаючись, і в решті сів на одному. Насупроти на стіні—годинник великий, а стрілка на пів дев'ятої застигла.

— Ого-го. Це ж до 1 г. 30 х. ще ціла вічність!

Спробував заснути—не вдалося. Якось і шум заважає й незручно навсидьки. Облишив це, а почав розглядати по залі, до розмов прислухатися. З боку зразу ж сиділо кілька селян, в кожухах, а один у сіряці сивому. Говорили про коні щось. Кудись їхали купувати, чи що, ну й розпитувалися. Яшко устряв до них у балачку. Розказав свої ціни й на коні, й на все... Балакали ще про посів, про голод минулий згадали...

Потім підійшов хлопчина, типу міського: у штанях навипуск, у піджаці і в сірій кепці. Попрохав Яшка, щоб посунувся. Яшко дав місце. А на годиннику стрілка стала тоді на IX. І ще попрохала кепка папірця клаптик на цигарку. Дав Яшко. А той витрусив тоді з кишені махорки пучку і скрутив цигарку. Закурив. А потім якось непомітно розбалакались.

У Яшка був чудовий настрій. Він тиснув клуночок до себе рукою й веселий розповідав, що от увечері завтра додому прибуде, на село...

Ні, він не хазяїнує. Дома є—батьки, брат жонатий... Ну і він на літні роботи—дома. А так учиться він на педкурсах.

— О! учитесь?—аж зраділа чомусь кепка,—то я теж студент з технікума... Але життя...—він скривився і матюкнувся «по розділенням».—Оце нікуди ж дітися—квартирі немає,—ну й прешся на вокзал. А тут пасажира, що нетерплячо чекає на потяг свій плацкартний,—увляєш. Поневолі таким, брат, артистом заделаєшся.

Він раптом одвернув обличчя на бік і зацікавлено почав розглядати голу стіну. Бо між ослонів проходив військовий якийсь у червоній каскетці і з літерами на комірі: Г.П.У. А коли пройшов—знов кепка заговорила:

— Ганяють нашого брата, потому—яким хорошим артистом не будь, а це ж і дурний пойме, що кожного вечора спізнюватись на поїзд—це треба ослом бути, або значить—це кватирант базплатний... Н-да! «Жисть» отвратительна, можна сказати. Шамать—теж. Як трапиться багажик якийсь до звощика кому отнести,—маєш. А ще от корзини буває спекулянткам на базар тириш. Ну й їси... А ні—клади зуби на полку...

А ще—стомився він страшенно. Хоча б на одно око задрімати. Бо коли по-людському спав, він навіть і забув уже.

Яшко тоді:

— То чого ж,—лягайте, товаришу.

Ще й клуночок підсунув. А той обережно голову на нього поклав і згорнувся калачиком, і очі заплющив. А Яшко замислився. Згадалось село... (коняка здохла дома)... Товариші пригадалися... Яшко глянув на клунок під головою в студента і посміхнувся (хоч із сумом): буде таки на місяць. А там... Трошки захмарилась далечінь... Може й йому у цьому ж Харкові отак колись доведеться?.. І в горлі сохло.

Спитав у дядьків, що обіч сиділи, де б води напитися.

— А он,—показав бородатий на протилежну стіну,—бач, як до причастя припали.

Ага, добре. Значить, і він нап'ється.

Підвівся. А студент з технікума тоді ж захріп раптом. Головою на клункові лежав. Яшко постояв—подумав і пішов пити..

Плювався згодом:

— Не вода, а помиї якісь. Тьфу!..

Протискався у товпі знов до ослонів. Раптом став і з призи́рством до себе усміхнувся:

— Ай-ай. Що значить: село-село та ще й сіре! І тут зублудив!

Але ж, здається, сидів таки отута. Здвигнув плечима і роздивлявся пильно. Аж доки хтось не спитав:

— Що смотриш, товаришу?

— Та дивлюсь, наче ж я отут сидів...

— Тут-тут. Це що з товаришем у кепці?

— Еге!

І враз тьохнуло в грудях і горло здавило. А дядько в кожусі спокійно:

— Він зараз же за тобою й пішов. Пробі—теж жажда.

Яшко стояв, як монумент із каміння. Потім шапку зняв і стояв довго мовчазний і простоволосий. І обличчя, мов з каменю висічене.

Враз біль здвигнув риси: брови—в скорботу, уста—у жаль... А очі в одчаї об стіну з розмаху—трах!

В залі гомін і рух. На пероні третій дзвінок кудись ударив...

*

На годиннику на стіні стрілка тихо-тихо повзла. Доповзла до VI і стала. А в вікна ранок глянув сірий, заспаний, невмитий...

Яшко підвівсь і вийшов із залі. У візника спитав дорогу на «Нову Баварію». А тоді лунким тротуаром пішов похнюпившись.

Прийшов—сонце зійшло. Та що з того? Однаково до ночі ждати треба, бо вдень «зайцем» і прольота не проїдеш. Так і було: цілий день блукав по перону, в маленькій кімнаті станційній з кутка в кутток. І все цигарки палив, одну за одною. Аж у виски, мов два ковалі молотами: в один—у другий, в один—у другий... Нарешті вечером ішов якийсь товарний. Яшко на ході вже аж за водокачкою почепивсь на ступеньку, і хочь кондуктор лаявся й спихав, мовчки й рішучо став на тормозі. Згодом уже сказав:

— Що я тобі 180 верстов пішки жаритиму?

— Так пасажирні поїзда на це є—зауважив кондуктор.

— Да—є, як у кишені є. А свою може вивирнути тобі, показати?

Після цього більш не говорили. А було так: на кожній станції ще на ході хлопець сплигував і никав десь по-за вагонами аж доки поїзд рушав. Тоді проходив поруч з вагоном станцію і на ході знов чіплявся на ступеньку.

Іхали довго. Ніч—день. (В Полтаві довго стояли). А потім сутіні згускати почали. І степ з боків тихий і чорний знов став у мряку загортатися...

Не доїзжаючи до своєї станції, Яшко на ході виплигнув і довго дивився вслід на червону крапку лихтаря на задньому вагоні. А ще—на червону крапку семафору. Потім одірвав погляд і в мряку на містечкові огники кинув. Рушив помалу, мов на ноги гирі хто пудові почіпляв.

Сперш ішов вздовж насипу, а тоді біля переїзду звернув на грузький шлях, далі вузьенькою вуличкою пройшов, аж поки внизу десь річка тихо-тихо забелькотала уві сні... Пройшов місточком і вліворуч у вуличку темну звернув. А згодом стояв уже під блідо-оссяним віконечком. Постукотів стиха. І шапку скинув, а обличчя до мряки підвів. У хаті, чути—скригнув стілець, і тінь ворухнулася на стелі. Затремтіла і зникла. А од ганку засувам стукнуло.

На порозі—Галька. Стояла і мовчки вдивлялася в сіру постать в сутінях. Постать ворухнулася й підійшла. Потім шапку на голову наділа. А голос стиха:

— Не пізнаєш?

— Яшко?!

І темрява лизнула дівочу радісну усмішку. А пропустивши хлопця в сніи й засуваючи двері, говорила Галька:

— Як постукав, я думала—Мар'яна. На горі десь вона, у Маруськи. Пішла до зачотів готуватись.

А в хаті:

— Це ти, Яшко, приїхав?

Яшко мовчазний сів на Мар'яниному ліжку і зняв шапку—кинув на стіл. Потім скаламученим поглядом на дівчину глянув. І дівчина притихла враз. Маленькою такою стала. А на обличчі—питання. Очі—злякано:

— Яшко, що трапилось?

Яшко помовчав—подумав і розповідав усе. І весь час на нього по-дитячому злякано дивилися великі очі. Враз стали такі задумані—задумані...

Яшко скінчив і ліг навznak на ліжкові, ноги спустивши додола. Очі заплющив. Довго—так. І так довго Галька стояла й дивилася в задумі на нього. Потім на ліжкові своєму сіла і головою похилилася...

На столі «цвіркунчик» почав умірати. Галька вирвалася од дум і підійшла до Яшка.

— Яшко! Ти ж їсти хочеш? Уставай-бо, а повечеряєш—роздягнешся тоді...

Хлопець мовчки одкрив очі і тупо глянув на дівчину. Скрививсь: а, їсти не хоче він. Не хоче. І хай вона роздягається собі—спить. А йому—спокій хай дасть. Бо голова як не розвалиться в нього!..

... Каганчик умер...

На ліжкові своєму сиділа Галька—впустила голову собі на коліна. І тиша в хаті. А за вікном вітер п'яний розходивсь: ламав гілля й іноді прутиком у шибку стукотів... В хаті хазяйській годинник пробив скількось. І біля столу шерхнуло щось.

Дівчина підвела обличчя. А близько-близько до неї—пара очей... І шепіт з уст... І руки її руки схватили, обличчя закрили собі. А тоді тіло раптом затрусилося й заридало... А дівчину біль шарпонував.

— Яшко, любий... чого ти?

Питала і знала—чого. Знала й боліла вся. Й сама ридала з ним.—Очима до очей. Тілом до тіла.

А за вікном дерева голі тужили за чимсь. І гілочка іноді стукала в шибку.

Яшко врешті притих. Одхилився від дівчини й довго дивився в темряву кудись. Враз повернув до Галі обличчя і тихо всміхнувся із темряви їй.

— Н-да. Буває іноді й роскиснеш. Але на цей раз—ні. На цей раз я—розумієш?—як ото заліза шмат до червона розігріти, а тоді водою холодною облити—гартується. І я теж. Хіба гадаєш—руки згорну й покірливо на дно сідати буду?! Чорта з два!

Його не лякає злиденне життя. Не лякає тяжка праця хліборобська. І хіба Галька гадає, що він учився, щоб—«на пани». О, ні. У всякому житті в життя... От хліборобить він—оре, сіє, жне... Ах, яка безліч переживань: сходить? Буде дощ?.. Засуха?.. Сарана?.. Вродило!.. (Згадав Прокопа на цьому і його 3 дні дома). Бреше каналський! «З думки проповзло... 3 рази серце тукнуло»... Бреше! Думок—рої. Серце то заб'ється, то замре... А тільки... він сам, власне, не розуміє чому саме йому так тяжко кидати школу?

— Мабуть через те,—говорив задумано,—що я... Ну от здається іноді, що я—дитина, обшарпане, затуркане наймитчатко. А дядя якийсь хороший приніс і дав мені книжку велику, товстуву, а в ній—усе життя.

Усе життя: в минулому, в сучасному, в майбутньому... І малюнки у фарбах. На кожній сторінці—малюнок... Приніс дядя хороший і дав і сказав:—Читай уважно, синку, щоб кожне слово, кожен мазок на малюнках тобі глибоко врізався в мозок. І тоді—весь світ буде у тебе на долоні. І тоді—будуть бігті дні, як хвилини завскоршки... І на очах твоїх,—де хати убогі, стануть будинки просторі з великими вікнами... і зморшки на обличчях розхмаряться... і буде радісне життя...

Замисливсь, а потім усміхнувся сумно і тихо. Говорив:

— Ну і я читаю... Враз гніда кобила як підбіжить, вищирила зуби здорові та книжку ту—хап... Я кинувсь, аж коняки нема—кістяки одні... І книжки нема цікавої, що в ній—життя все... А обіч лише батько стоїть похнюпився. І стерні-стерні половіють (чим орати будемо?). І дні тихо-тихо «на волах» поповзуть—ри-пп... ри-пп.

Ех, ви—дні! Чом не біжите ви, як хвилини! Щоб у золотих хвилях хлібів маками червоними села нові зацвіли... (Червона черепиця покрівель... Білі стіни... Великі вікна...—як там на моделі в Сельбудинку в Харкові). Щоб з маєтка бувшого панського гудок ранок рожевий збудив, золоті лани широкі неоглядні... А з села б тоді разками сипнули б комунари на роботу. Обличчя рожеві-ранкові і в очах радість. І шелест хлібів навкруги. І сонце з-за обрію промінням ранковим сміється...

Говорив Яшко щиро і палко. Тому й мрії його рожеві рожево й дзвеніли дівчині в ухах. І вся вона припишкла—замарилась, до хлопця пригорнувшись... А в тиші зітхнула:

— Ах, хоча б бабусею старенькою побачити оце життя! Хоча б беззубим ротом ранкові тому рожевому усміхнутись!..

— Побачиш, усмінешся—це Яшко,—хіба кроків величніх не не чуєш? То ж він іде!

Яшко притих і враз палко притяг дівчину до себе. А вустами жадно припав до очей її. Одірвавсь. В волосі на мить заплутався. Сковзнув по тілові пругкому... І тіло молоде пахом ріллі весняної ударило в лице. А в волосі—шелест житів... І руки за голову поривно обхватили... А очі росли... —росли... аж доки безоднями стали. Тоді Яшко схватив—стиснув когось до болю, й з закритими очима в безодню ту—у-ух!..

А пізно за північ у шибку постукотів ще хтось. Галька кішечкою сковзнула з ліжка і вибігла в сіни. Повернулась з Мар'яною вдвох.

Горіло світло. Мар'яна:

— О, Яшко повернувся?

— Приїхав. Спить.

І Галька все розповідала. Мар'яна засмутилася. Питала: що ж він тепер думає?

— Додому завтра—казав.

Засмутились обидві. Довго сиділи й мовчали. Мар'яна й вечеряти не схотіла. Роздяглась і стомлена в ліжку лягла. Галька загасила каганець і собі лягла до неї під рядно.

Довго не спали—все шепотіла щось. А за вікном осіння ніч з шумом неслась кудись. Стукнула в шибку й на мить зупинилась—прислухалась.

— Галька щось пошепки. Мар'яна пошепки теж:

— Ну, а бува ж—дитина?

Мовчання.

А ніч зареготалась, тькнула і з шумом гайнула геть...

*

Прийшов ранок—збудились дороги. Расплутались на майдані й на всі боки розчавленими гадюками поповзли-поповзли... Далина сивіла туманом загорнута...

Яшко ішов. Голову похнюпив, і погляд задуманий по грузькій дорозі ногами топтав. Тому слідом—рядок дум сумних, розчавлених... На гору виліз—став, щоб дух перевести, і закутив. А тоді глянув назад услід собі... І в мить спогади налетіли, обсіли—заклювали його...

Ну от...

Яшко аж заплющивсь і повітря, носом втяг у себе. Е, ні. Тоді пахли стерні медами. Й простори синьо-таємні дзвеніли й кликали худись. А вони—хлопці на горі оцій юрбою посідали потомлені і хвильні в долину дивилися. Бо то їхній шлях зірвався з гори, полетів у долину. А ген-ген на шляху тому—містечко. Обіч—лінія рельс у далину побігла...

В голові тоді рої думок роїлись у хлопців молодих із торбинками. А в грудях—перебої.

Це було позаторік (вперше сюдою йшли). Цю осінь—теж ішли цією дорогою. І містечко внизу—ждало. І лінія рельс летіла в синю далину... Що й зовсім недавно це, два місяці яких, а як давно-давно!..

Яшко одігнав спогади й глянув на прощання в долину.

— Прощайте! І в дні сірі, осінні зелені думи-мрії. І друзі любі, що життя вкрапнуло вас навек в його життя. І дядя хороший з книгою, з малюнками у фарбах... А вії—тріп! Там, а вітряками уранці сьогодні... (— Хіба: прощай? Невже: прощай?). І руки злегенька тремтіли в неї, і вся вона тримтіла... А обличчя бліде, і очі—тріп!..

— А-а!

Аж застогнав хлопець. Закусив губу до крові й дивився-дивився,—кому «прощай» сказав. Хіба лиш їй?—Усім, усьому... і навіть далині в туман загорнутій. (Туди летіла-летіла лінія рельс).

Дивився і—сумний. Довго. Аж доки з грудей хвиля до горла піднялась і очі засльозила. Тоді зціпив зуби до болю і крутонув. Зникло. Мов рухом одним усе зруйнував, і сліди зітер... А в грудях біль, і очі сльозило на грузький шлях, на чорні ріллі...

Ішов.

У Попівці—на пів дорозі це—стомився. А біля Роскопаної могили смеркати почало... Смеркло. Мов у каламар з чорнилом хлопець упав. І бабрився і чвакав у чорній гущі, важко волочучи стомлені ноги. І навколо чорнила—розлите море. А де-не де огники блискучі, як іскри роскидані по степу—хутори. А ген у бік і внизу, наче хто жменею іскри ті кинув—то ж і Журбівка вже. Значить—дома.

Він помалу спустився дорогою побіля садка «якономического». Пройшов греблю під вербами зажуреними. А тоді—по вулиці.—Тихо. По хатах—огні. А десь у темряві голоса п'яні горланили і спотикались:

Через греблю Микитину

Тай-ра-рі-ра-ре-е

Ішла пір'ям обтикана
Тай-рі-ра-а...

І десь гвалтували собаки.

Біля колодизя на вулиці, на розі, Яшко перейшов на другий бік і в ворота зайшов—там хатинка убога підсліпувато на вулицю дивилась... Заглянув у шибку сперш: прядуть. А Хведір мотає біля печі. І діти за столом... Тоді одчинив двері і зайшов у хату.

Поздоровкався.

Всі глянули до порога й прядки стихли. А з-за коміна голова сива визирнула.

— А, Яків прийшов.

Прядка знов тихенько заторготіла одна. Бо мати вечеряти на стіл подавала синові. Тоді й собі сіла за гребінь, та довго не прjala. Дивилася-дивилася на сина із сумом. Довго. А тоді зітхнула й до пражі взялась. І витягала нитку довгу-довгу, безкінцеву, як і журба її...

А Яшкові згадалось чомусь—Харків. Вечірка «Плуга». Якийсь поет поему читав і в нього—селянки після прядки увечері «Селянську Правду» читають. А дядьки волами їдучи про електрофікацію марять. Робилося сумно. Може тому, що не було так. А може, що відчув ізнов одразу: у далину хтось позиривав мости. И по струнах рельс ударив хтось. Бринь! І обірвалися...

Вечеряти сів. А Маринка між тим розповідала вже тихенько: у школу вона ходить. А Санька тато дуже били за коняку. А під полом шаплик стоїть—на самогонку запарили...

— Треба ж якось із біди вилазити,—говорила пошепки вона, мов стара. Он Сидір за самогонку вже другу корову купив.

І як стара, дивилася задумано очима.

.....

Пізно вночі доспівали прядки свою пісню журливу. Полягали спати. Діти й старі на печі. На полу Хведір з Наталкою. Яшкові мати послала на припічку, а як ліг він, каганчик задмухнула і богу молилася довго в сутінях біля столу...

Яшкові знов сумно чомусь. А з-під полу дух хмільний із шаплика. І повіки стомлено тремтіли, потім упали на очі... в мозкові ще блиснули тьмяно недавніх днів уривки. Обличчя, живі ще, глянули й захмарилися. Бризнули слова ще не мертві... Потім обірвалося щось раптом—бринь!.. І заметелились у пілі уривки барвисті... Линяли, гаснули потім...

*

Ключем журавлиним летіли сірі осінні дні над убогими стріхами...

— Кру... кру...—це в серці Яшковім перекликалися спогади сумні... Сумно і тоскно й сьогодні, і вчора було, і ще колись... Бо далечінь в тумани загорнулася. А навколо—ріллі-ріллі... аж за обрій. І гайворіння кружляє над ними—кряче. А в хаті прядки безкінцево—гур... гур... гур... Це раніш було—в хаті. А потім у самій голові те—гур-гур-гур... Аж чути, як об череп із середини колеса чиркають. І від того біль у скронях...

Яшко цілими днями сидів дома. Зранку коло овечат порався, то-що. Потім у хаті скалки мотав на мотовило, або читав що. Це вдень.

Увечері ж поночі в хаті: каганчик на полиці, як зіронька далека-далека, за 1000 світляних років, блимає. І знов прядки гуркотять. А Хведір робить щось. Батько на печі—застудився сердега. І за столом Маринка Санькові літери показує—склади складають. Яшко тоді лягав на купу соломи біля припічка і думав. І скільки соломинок у в'язці цій, що під ним, стільки дум за вечір у голові родилось і вмірало. Більш сумні і в жалобі. Це спершу. А це ж...—на тім тижні роботу собі знайшов.

Так було: в сусідньому селі—верства звідціля—на вигоні мельниці парова чмихала. Яшко ходив у сільраду чогось.—Зайшов по дорозі, заглянув у млин. Потім закурив з чоловіками, що юрбою стояли—грілись на дверях сарая, де паровик. З надвору гукнув хтось. Всі розступилися. А якийсь обшарпаний парубчак, у «кендях» порваних і повних грязюки, з цеберками пройшов у сарай і вилив воду в діжку. Як виходив назад, попрохав у когось «бичка». А хтось засміявся йому:

— Плохі діла, Омельку. Членом до мельниці состоїш, а й досі бульда не справив.

— А це хіба не бульдо?

Сміх.

Омелько затягся на спіх, а тоді виматюкався і сказав хмурно:

— Да, на 15-х справиш бульдо. А сами сволочі похожають тільки, а по два пуди беруть. О, правильність де, в кооперативі... Кидаю—сказав він рішучо.—Ну їх к такій матері. Нехай дурнішого знайдуть.

... А вони й не шукали, сам знайшовся—Яшко.

— 15 х од сотні пудів це не дурничка яка-небудь—розміркував він ще тоді, як Омелько «Правленіє» матюкав. А як довідався, що він справді таки кидає, запропонував уповноваженому себе у водоноси.

— Добре.

На другий день зранку і став він на роботу. Тяжко. Колодізь глибокий та й од мельниці далекувато. Тільки те й робить, що воду пиряє, й цигарки скурити немає коли. А чубрина—хоч викрути. І чоботи повні грязюки й пальці зовсім вилізли...

Так було два дні і третього до снідання. Потім млива не стало. А заробив Яшко 3 пуди з хунтами: жита, ячменю, проса. Хунтів з 10 і пшенички капнуло.

Настрій чудовий. Мов крила під руками вирости.

— Ще ж коли молоти будемо?

— Як буде мливо.

Пішов Яшко додому.

На другий день вітер рушився. І ось уже цілий тиждень дме та й дме. А хлопець без роботи сидить. Що ранку як схватиться—мерщій до вікна: вітряно на дворі. Ач як дерева хилить. А над ріллями галки летять, а їх на бік односить—односить...

Сьогодні по обіді раптом вітер усух. Яшко швиденько одягся й до мельниці—гиля. Та як за могилу вийшов, одразу так і обмер. На вигоні курило вже: без нього мелють. А таки пішов. Ну... Омелько воду носить. Як повз Яшка проходив, насупивсь і чвіркнув крізь зуби. Яшко похнюпився.

— Отак! Обірвалося, значить, і тут...

Зайшов у сільраду, а потім до товариша завернув. Тут і забарився. Так що додому прийшов—по хатах уже огонь не було. А з конюшні

дим іде і світло біде в росколинку.—Зайшов. В конюшні повно диму. В кутку в пічці залізній полум'я безсило б'ється: язичкам червоним стін не дістати, мли не розігнати. Над пічкою казан булькотить, а дудочка з покришки в діжку-холодильник зігнулась і вниз у кухлик із дудочки—кап, кап... Потім задзюрчало.

— Це первачок. Ану.

Хведір, заплаканий увесь од диму, дирнув папірця клаптик і вмочив у самогонку, а тоді до вогню підніс—горить.

— Хороша.

Був задоволений. Всміхнувся до двох чоловіків якихось, що їх Яшко й не бачив у димові, й почав розповідати, як гнав уперше він, та як брагу погнало було. Чоловіки мгукали й нетерпляче чекали, слину ковтаючи, на первачок, що з дудочки—дзюр... дзюр...

Яшко сів обіч і пригнувся над землею. Дивився теж на дудочку похмуро так. А вухо нехить ловило нудні Хведорови слова:

— Н-да... Ну, що його робити? Я тоді брагу вибрав та завдруге. І що ж ви думаєте? Ні чорта. Потому пар зійшов, а в ньому то й сила вся... от.

Ще говорили про щось. Чув Яшко лише уривки. Щось і «кадет» одступав... і в Левченка як був хтось — добре нащот випивки було... А на коні штраховки нема, бо дохнуть дужив, нема казні рошоту... Потім зупинились на цьому—на конях. Хтось сказав:

— Дорого. За лоша, щитай, увесь хліб оддай і не хватить.

Хведір задумано:

— Так. А сіяти ж треба.

— А жерти.

Мовчання. Потім пили. І ще говорили, жваво, один одного перебиваючи. І язики в усіх помалу важніли. А Яшко лежав на руці й тоскно на дудочку дивився, що над кухликом—дзюр... дзюр... Довго дивився. А злість у серці росла-росла... Дивився все... Враз підвівся і кухлик у руку взяв, а тоді духом одним викинув до дна. У роті опекло і дух забило. А як ліг знов на землю, у голові раптом зашуміло-зашуміло... і вона все важчою робилась, а на мозок упали тумани... Потім—чув, як десь, неначе за муром кам'яним—він, Яшко, кричав щось глухо. Когось палити збіривсь... А його держали якісь п'яні ляде, а Хведір рукою рота затулив... Потім вітер і мряка в лице йому були і хтось тяг... Рипнули двері... То в хату упхнули його...

У хаті поночі й тихо. Яшко постояв біля порога. Довго може. Тоді невірними кроками до полу підійшов—спати це. Скинув шапку—додолю кудись упала. Лапнув рукою по припічкові—ноги чийсь, одна аж до коліна гола, далі—спідниця...

— А, Наталка. Чого вона тут?

Подумав-подумав.

— Ага, це ж Хведір там, ну, а вона...

Яшко п'яно всміхнувся і вище рукою помацав—живіт. У пазуху руку встромив—за груди полапав.

«Наталка» кинулась. Скрикнула старечо й сіла на постелі. Потім рукою на карнизі шкрябнула—сірники дістала.

Яшко одразу догадався:

— Мати.

До стовпа одхилився і затулив обличчя руками, як сірник чиркнув. Мати ойкнула. А сірник згас. І не світила вже... Яшко ж у темряві по-над стовпом опускався-опускався, аж додолу. Потім упав головою і руки одкинув...

За вікном старечо плакала осіння ніч...

*

І ще над стріхами убогими летіли-курликали сірі осінні дні...
— Кру... кру...—це в серці Яшковім перекликались спогади сумні...
А в вікно видно—за вітряками степ німий у мряку загортався...

*

... Ах, я так стомивсь! (Це я. А.Г.). Кинув перо на недописаний аркуш, а сам одхилився на спинку ослона і змежив очі...

У голові важкій підбились думи. Наче піхоти полк після важкого переходу... Ніч, мряка... Чавкають в грязюці потомлені, розбуті, мовчазні... А шлях далекий... А навколо посвисти бандитські в темряві...

Ні, далі не можу. Беру відповідальність на себе.

— Братва, ложи-ись!..

Стали. Забрызкотіли казанками. І падали потомлено просто під ноги в грязюку на шлях...

А я на них поклав мої тремтячі руки і важко впав головою. (А, я ж так стомивсь!).

... А за стіною комсомолка Галя робить щось і сутінням жаліється:

— А зозуленька ку-ку, ку-ку...

За що я терплю таку муку!..

І знаю я, що муки тої зараз вона не знає. Бо ранком бачив очі її такі променисті-променисті, і з-за стіни чув сміх такий зелений-зелений...

Тоді ж і Михайло з Романом, і ще хтось, були в них у хатинці. І листа Яшкові в Журбівку гуртом писали. А ще марили раді у голос. (З-за стіни чути).

— У клубі КСМУ, в хатинці, де Орлик живе, і він приткнеться. А Михайло у школі вечірній «природознавство» йому оддасть. А Роман... хіба Нюсичку?..

Сміх.

І в очах—сміх і іскри...

А над стріхами десь—кру... кру...

Яшко мотав скалку в сутінях проти вікна. Глянув—за вітряками ріллі. А над ними галки летять, а їх на бік односить-односить... Задумався.

В хату рипнув хтось.

— Був у сільраді це. Листа, Якове, на.

Подав. А Яшко схопив і до вікна хвильний прихилився. Аж головою до шибки. Читав. Ще переглянув, ще... Тоді хвильний патли

гребнув — назад одкинув і в темряву всміхнувся... Підійшов до матери та рукою за колесо прядку придержав. Мати глянула з сумом:

— Ну що?

І руку на прядку у втомі поклала. А Яшко тихо-тихо до руки тої обличчям прихилився і завмер... Потім кинувся. А матері очима ясно-ясно:

— Мамо, хлібинку на завтра. Іду в далеку дорогу.

Мати трівожно:

— Куди?

— А за долею. З під стріхи полетіла вона. Вже десь на гонах соняшних. А я за нею!

Мати тихо зітхнула і прядку одставила:

— На хліб на дорогу треба вчинити...

М. Білики.
1924.

Д. ПОЛОНЯНКА

* * *

Чуєш квітня думи?—
Шуміть, весняні шуми,
Орітесь, ниви, веселіш,
Кладися, земле, на леміш!
Чуєш квітня думи?—
Шуміть, весняні шуми!
То ж комунар оре на пар
І в пісні верне скибу:
Захід, хмар чи не хмар,
Хоч—спиняй борню,—
А будь новому хлібу,
Будь новому дню!
